

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin KNOB

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door
RMIT/Faculteit Bouwkunde, TU Delft
ISSN 0166-0470

Redactie

Prof. dr. A.F.W. Bosman
mw. Prof. dr. M.C. Kuipers
Prof. dr. K.A. Ottenheym
Dr. R.J. Rutte
Dr. G.H.P. Steenmeijer
mw. Dr. M.T.A. van Thoor (hoofdredacteur)
Prof. dr. D.J. de Vries

mw. Drs. C.C. Gautier (eindredacteur)
mw. Drs. U. Yland (vertaler)

Kopij voor het Bulletin KNOB

Voor auteursinstructies zie:
www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis,
met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB
t.a.v. mw. Dr. M.T.A. van Thoor, hoofdredacteur
Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl

Abonnementen en lidmaatschap KNOB

Algemeen: € 68,00; t/m 27 jaar: € 26,00; vanaf 65 jaar:
€ 52,00; instellingen: € 130,00.
Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een
kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw
lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email,
vóór 1 november van het lopende jaar.

Bureau KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl
www.knob.nl

Bestuur KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H.
Scheerhout (vice-voorzitter), dr. mr. G. Medema (secretaris),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), drs. J.M. Gerlings (lid)

Druk en lay-out

Weevers Grafimedia, Postbus 22, 7250 AA Vorden

INHOUD

Marieke Kuipers Vijftig jaar Monumentenwet 1961-2011	1
Geert Medema 'En aan onze keukenmeid mogen wij zelfs geen haar krenken' Lusten of lasten voor monumenteneigenaren	2
Marieke Kuipers Culturele grondslagen van de Monumentenwet	10
Frits Niemeijer Bescherming van stads- en dorpsgezichten. Van beeld naar inhoud	26
Natascha Lensvelt Groen erfgoed: een nieuwe loot aan de monumentenstam	35
Gabri van Tussenbroek, Ad van Drunen en Edwin Orsel Bouwhistorische waardenkaarten. Een gebiedsgerichte benadering van bouwhistorisch erfgoed.	40
Vincent van Rossem Een halve eeuw Monumentenwet: 1961-2011	54
Publicaties	
Jan Molema en Suzy Leemans, Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft (recensie Koos Bosma)	61
Jan Jehée, Tussen lucht en licht. De ontwikkeling van de vensters, kozijnen, ramen en luiken (recensie Ronald Stenvert)	61
Carol Schade, Jan Ernst van der Pek 1865-1919. Pionier van de volkshuisvesting (recensie Koert Peter Crabbe)	62
KNOB	64
Berichten van het bestuur	
Summaries	66
Auteurs	68

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: *De Nieuwezijds kapel in Amsterdam tijdens de sloop in 1908 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)*
Achterzijde: *De Euromast in Rotterdam op de oorspronkelijke hoogte van 104 meter, gezien vanaf de Parkhaven, 1963*
(© Vita Nova, Hank / Euro Color Cards)

BULLETIN KNOB

Jaargang 111, 2012, nummer 1

Vijftig jaar Monumentenwet 1961-2011

Als enige gemeente heeft Leiden in 2011 een jaar lang gevierd dat toen de Monumentenwet vijftig jaar bestond in Nederland. Het bijzondere jubileum van een halve eeuw wettelijke monumentenzorg, waarvoor de Nederlandse Oudheidkundige Bond al even lang daarvoor geijverd had, was dan ook het centrale thema van de zeer druk bezochte conferentie op 9 december 2011 in het voormalige Weeshuis. Dit themanummer van het Bulletin is eveneens gewijd aan het vijftigjarig bestaan van de Monumentenwet en de dynamiek in argumentatie rondom wettelijke bescherming. Zo constateerde Emanuel Boekman in zijn proefschrift *Overheid en Kunst* (1939) dat tegenover de monumentenzorg een ‘ommekeer in de denkbeelden’ had plaatsgevonden, die niet alleen een gevolg was ‘van verandering in esthetische waardeering en versterkt nationaal besef, doch ook van verdiept inzicht in de economische en sociale betekenis van monumenten uit het verleden, in het bijzonder uit een oogpunt van vreemdelingenverkeer’ (p. 85). Anders gezegd: monumentenzorg was (en is) goed voor de economie. Met instemming citeerde hij de argumenten uit een verrassend verzoekschrift van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel aan de Tweede Kamer (1937) om meer te investeren in de monumenten:

‘Het is, waar particuliere eigenaren dit niet uit eigen middelen vermogen, taak van het volk, taak van de overheid, deze monumenten (van cultuur) voor ondergang te behoeden en als sieraad van ons land te behouden. Een volk, dat de monumenten uit zijn verleden niet eert, doet zijn eigen waarde te kort. In dit opzicht is in voorbijgegangene jaren ernstig te kort gekomen. En het is de taak van het huidige geslacht om, voor het te laat is, dit tekort in te halen’.

De Monumentenwet heeft vele vaders en in de maatschappij een zeer divers gezelschap van erfgoedhoeders, die vaak het bovenstaand citaat in nieuwe bewoordingen herhalen omdat het behoud van monumenten om meer dan één reden een zaak van nationaal belang is.

Geert Medema memoreert de lange aanloop naar een wettelijke monumentenbescherming in Nederland. Hij behandelt zowel de rol van de Bond als de positie van de eigenaar, het eigendomsrecht, het monumentenrecht en de verdeling van lusten en lasten. Bij terug lezing van alle discussies is die spanning tussen het particuliere en het algemene belang volop actueel gebleven, maar telkens met een ander accent tegemoet getreden nadat de wet eenmaal was ingevoerd.

De culturele grondslagen van de Monumentenwet en met name de bepaling van het monumentenbegrip komen aan bod in het artikel van Marieke Kuipers. Monumenten zijn niet alleen een zorg van de instituties maar eveneens van betrokken burgers. Zonder de aanhoudende pleidooien van organisaties als de (K)NOB, de Bond Heemschut en vele andere was er nooit een Monumentenwet tot stand gekomen. Nog steeds ageren beschaafde burgers tegen dreigende afbraak van monumenten. Al komen zij niet altijd bij monumenten binnen, zij kunnen ze, even-

als toeristen, wel dagelijks zien in de binnensteden, buitenwijken en dorpen. Zij verwachten van de overheid een hoedende rol als het om dierbare gebouwen gaat, maar in de actuele debatten lijkt de meeste aandacht uit te gaan naar de mogelijkheden tot vereenvoudiging en beperking van verplichtingen. Monumentenbescherming is vol tegengestelde belangen, maar dient uiteindelijk het algemene belang van beschaving en culturele vorming.

In zijn bijdrage over het fenomeen ‘beschermde stads- en dorpsgezichten’ schrijft Frits Niemeijer dat al ruim voor de Tweede Wereldoorlog – en toen aangerichte schade – was voorgesteld om historische stads- en dorpsbeelden te beschermen tegen ontstoring en horizonvervuiling. Hoewel de wetgever bij de invoering van het instrument in 1961 had aangegeven niet uit te zijn op ‘bevrozing’ van het ‘beeld’ wordt dit idee nog vaak verkondigd; ten onrechte. De maatregel is bedoeld om veranderingen zo te begeleiden dat goed omschreven kwaliteiten herkenbaar blijven. Niemeijer schetst in grote lijnen hoe een dergelijke dynamiek wordt ondervangen in een wettelijke systematiek en hoe door de tijd heen opvattingen zijn geëvolueerd over de omschrijving en begrenzing van de ‘gezichten’.

Als complement op het ‘rode’ erfgoed van de stads- en dorpslandschappen behandelt Natascha Lensvelt de opkomst van het ‘groene’ erfgoed van de historische tuinen, parken en buitenplaatsen als een nieuwe loot aan de monumentenstam. Op bondige wijze benoemt zij de herontdekking van de historische tuin-kunst en de dilemma’s bij de instandhouding van ‘levende’ monumenten van natuur en cultuur.

Drie vertegenwoordigers van het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici laten hun licht schijnen over het fenomeen van de bouwhistorische waardenkaarten als een nieuw hulpinstrument voor de planologische besluitvorming in met name de historische binnensteden. Zij bespreken voorbeelden van Amsterdam, Leiden, Den Bosch en Utrecht. Nu het nieuwe beleid zich meer en meer richt op tijdige signalering van cultuurhistorische waarden is het nodig om die op eenvoudige doch inzichtelijke wijze in kaart te brengen, zelfs als het hiervoor noodzakelijke bouw-historisch onderzoek ter plaatse nog moet worden uitgevoerd.

Het prikkelende artikel van Vincent van Rossem sluit af met een ode aan de zegeningen van een halve eeuw wettelijke monumentenbescherming, waardoor vele beeldbepalende panden zijn gered van voortijdige sloop.

De hedendaagse roep om ‘identiteit’ in het stadsbeeld in reactie op de toenemende uniformering – zie de nu lopende fototoonstelling ‘Nederland, uit voorraad leverbaar’ van Hans van der Meer in het NAI – is het best te beantwoorden met goede monumentenzorg. Dit themanummer is een aanzet tot herbronning op de Monumentenwet, want het onderwerp verdient zonder meer een heel boek.

Namens de redactie,
Marieke Kuipers

‘En aan onze keukenmeid mogen wij zelfs geen haar krenken’

Lusten of lasten voor monumenteneigenaren

Geert Medema

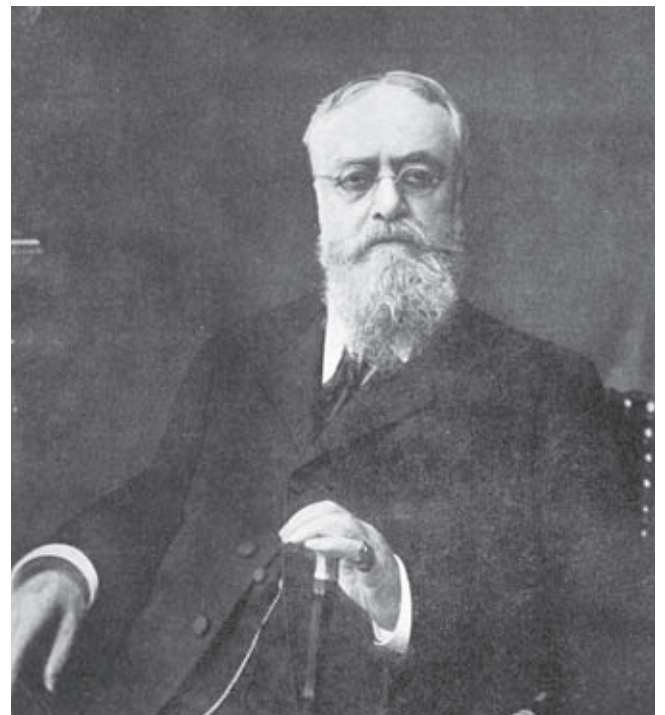
De beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg uit 2009 vermeldt dat de meerderheid van de monumenteneigenaren trots is op zijn monument en bereid is om extra moeite te doen en extra kosten te maken om het te onderhouden. De monumentenzorg zou om die reden de eigenaar vooral moeten faciliteren, onder andere door beperking en vereenvoudiging van de vergunning-procedures en het aanvragen van subsidies: ‘Monumentenzorg wordt zo meer een lust en minder een last’, aldus de verantwoordelijk bewindsman.¹ Deze pijler van de Modernisering Monumentenzorg past naadloos binnen een voortdurende discussie over de positie van de eigenaar binnen de monumentenwetgeving en dan vooral de inbreuk die staatsinmenging maakt op de uitoefening van diens eigendomsrecht. Deze discussie laaide al op zodra er concrete plannen voor een Nederlandse wet ter bescherming van monumenten ontstonden. De Nederlandse Oudheidkundige Bond nam in 1910 met de publicatie van het rapport *Wettelijke Monumenten-bescherming* in deze discussie dapper het voortouw. In de daarop volgende decennia deinsden opeenvolgende ministers er telkens voor terug om daadwerkelijk een monumentenwet in procedure te brengen. Hun bezwaren tegen de inbreuk op de particuliere eigendomsrechten waren te groot. Het duurde tot 1961 voordat er een Monumentenwet door de Staten Generaal werd vastgesteld. Hiermee verdween het bezwaar tegen de vermeende disproportionele inbreuk op het eigendomsrecht niet naar de achtergrond. Veelbetekenend is dat het stigma dat men ‘zonder vergunning [...] nog geen spijker in de muur [mag] slaan’, nog letterlijk in de beleidsbrief uit 2009 wordt opgetekend.² Vijftig jaar ervaring met de Monumentenwet heeft de politiek en het publiek kennelijk niet kunnen overtuigen dat de opgelegde beperkingen in verhouding staan tot het maatschappelijke belang van monumentenzorg.

Dit artikel concentreert zich op de discussie over wettelijke monumentenbescherming voorafgaand aan de totstandkoming van de Monumentenwet 1961, vooral in relatie tot het bovengenoemde rapport over monumentenwetgeving van de Nederlandse Oudheidkundige Bond uit 1910. Het artikel kan onmogelijk recht doen aan de veelomvattende visie van de Bond. Aan de hand van het specifieke aspect van de beperking van het eigendomsrecht wordt diens inzet en betrokkenheid bij de wet nader belicht. De Bond was vanaf het begin een groot voorstander van de introductie van een onderhouds- of instandhoudingsplicht, om noodzakelijk onderhoud te kunnen afdwingen. Bij de uitein-

delijke totstandkoming van de Monumentenwet in 1961 sneuvelde juist dit onderdeel en de teleurstelling bij de Bond was groot. Men zag in het schrappen van het betreffende artikel het gevaar dat onwillige eigenaren konden doorgaan met de moedwillige vernietiging van hun monumentaal bezit. De opeenvolgende bestuurders van de (K)NOB legden hun vertrouwen niet blind in de ‘trots’ van individuele monumenteneigenaren. Ervaring had hen wijs gemaakt.

Monumenten als keukenmeiden

Op 22 april 1910 sprak Victor de Stuers (1843-1916) de vergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond toe. Ter discussie stond het rapport over een mogelijke monumentenwet, dat in opdracht van de Bond onder zijn voorzitterschap tot stand was gekomen (afb. 1).³ De Stuers had bij het Ministerie van Bin-

Afb. 1. Victor de Stuers, circa 1910 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

nenlandse Zaken tussen 1875 en 1901 op zeer directe en persoonlijke wijze invloed uitgeoefend op het behoud van monumenten. Zijn successen waren veelal afhankelijk van overredingskracht, toeval, handig gebruik van persoonlijke contacten en soms zelfs aankopen voor eigen rekening. Het ontbrak aan een wettelijk instrument om onwillige eigenaars tot medewerking te bewegen. Het rapport van de Bond was volgens De Stuers daarom een 'keerpunt in de geschiedenis van het lot onzer gedenktekenen'.⁴ Hoewel het geen kant en klare wettekst betrof werden in het rapport omstandig de grondslagen en uitgangspunten voor een Nederlandse monumentenwet uit de doeken gedaan. Aan de noodzakelijke inbreuk op het eigendomsrecht van monumenteneigenaren werd niet voorbijgegaan. De noodzakelijke beperking van individuele rechten was volgens De Stuers echter een voorwaarde voor beschaving en vooruitgang. Hij wees er in dat kader schertsend op dat het ook sinds lange tijd niet meer was toegestaan om de keukenmeid fysiek te bestraffen. Met het rapport over de grondslagen van een monumentenwet, gaf het bestuur van de Bond invulling aan een van zijn doelstellingen. De oprichting van de NOB in 1899 had tot doel om de gemeenschappelijke belangen van oudheidkundige verenigingen bij 'maatregelen tot behoud en kundige restauratie van historische en bouwkundige monumenten' bij de Nederlandse regering te behartigen en behoud en goede zorg voor monumenten te bevorderen.⁵ Vooral het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap had erop aangedrongen dat de Bond een wettelijke regeling van de monumentenbescherming nastreefde.⁶ De vergadering besloot een dergelijke bepaling niet letterlijk in de statuten op te nemen, omdat het 'streven naar een wet slechts een tijdelijk streven' was. Aan de statuten werd wel toegevoegd dat de Bond zich zou inspannen om in het algemeen maatregelen uit te lokken ter verbetering van de staat van onderhoud van Nederlandse monumenten.⁷ Het bestuur kon toen niet weten dat het nog meer dan zestig jaar zou duren voor er een wet zou zijn.

Al in de eerste jaargang van het *Bulletin* (1900/1901) verscheen een uitgebreid artikel over de Nederlandse monumentenbescherming door secretaris J.C. Overvoorde (1865-1930), archivaris van Dordrecht en later Leiden.⁸ Hij constateerde dat Nederland beschamend achterliep ten opzichte van andere 'beschaafde' Europese landen, zeker voor wat betreft wetgeving. De Nederlandse regering beperkte zich in de monumentenzorg tot het ter beschikking stellen van (beperkte) budgetten voor de restauratie van bijzondere gebouwen en bouwwerken. Over het algemeen ging het om overheidsbezit en in uitzonderlijke gevallen om particuliere eigendommen, met name kastelen en kerkgebouwen. Hoewel deze handelwijze voor individuele gebouwen goed kon uitpakken, was er naar zijn mening ook sprake van willekeur. Kamerleden en de minister konden op basis van eigen smaak subsidie toekennen of onthouden of zelfs de restauratiesubsidies geheel uit de begroting schrappen.⁹ Op de politiek hoefde niet te zeer vertrouwd te worden. In Veere besloot de gemeenteraad in deze periode tot verkoop van de Campveersche toren, met mogelijke sloop tot gevolg. De transactie kon alleen worden voorkomen door vernietiging van het besluit door de Staten van Zeeland, die zeggenschap hadden over besluiten van lagere overheden met directe gevolgen voor de financiën en kapitaal (afb. 2).

Afb. 2. De Campveersche toren in Veere, voor de restauratie (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Door handig gebruik te maken van de bevoegdheid tot begrotingstoezicht konden de Staten in dit geval de belangen van monumentenzorg dienen. Dit was meer geluk dan wijsheid, maar ook kenmerkend voor de Nederlandse monumentenzorg in deze periode. In zijn lezing voor de algemene ledenvergadering van de Bond op 22 juni 1901 schetste Overvoorde het volgende beeld van de Nederlandse monumentenzorg: 'Met geringe middelen is gewoerd door den referendaris [= V. de Stuers] van K.[unsten] en W.[etenschappen], die door zijn erkende groote werkkraft en onbegrensde toewijding althans voor een deel wist te vergoeden wat de wetgeving ons onthoudt. Jaren lang was hij nagenoeg de eenige die optrad voor het behoud der kunstwerken en, nu in ruimer kring het belang hiervan wordt erkend, is hij nog steeds hun krachtigste verdediger'.¹⁰ De situatie was precair: de Nederlandse monumentenzorg was geheel afhankelijk van de persoonlijke inzet en passie van één ambtenaar. Er ontbrak een wettelijke grondslag om onwillige eigenaars op hun gedrag aan te spreken.

Hoewel Overvoorde in zijn rede eveneens wettelijke bescherming van monumenten bepleitte, was zijn eerste voorstel om te komen tot een inventarisatie en beschrijving van de Nederlandse monumenten. Deze beschrijving zou de bekendheid met het eigen erfgoed verbeteren en de waardering in brede kring doen toenemen.¹¹ De Bond verzocht de regering de uitgave te financieren en een commissie van deskundigen in te stellen, die de inventarisatie zou uitvoeren.¹² De Bond kreeg naar aanleiding van dit verzoek in 1902 een subsidie toegekend van 500 gulden per jaar en bij Koninklijk Besluit werd op 7 juli 1903 een Rijkscommissie ingesteld 'tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en een beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst'.¹³ De reeks *Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, die uiteindelijk alle provincies zou moeten beslaan, was gestart. Hiermee werd een begin gemaakt met de *Geïllustreerde Beschrijving*, bestemd voor wetenschappelijke documentatie en de *Voorloopige Lijst van Monumenten* als voorbereiding daarop.

Op voorstel van Overvoorde stelde de Bond een commissie

samen om met een concreet plan voor een monumentenwet te komen. In deze commissie kregen naast oudheidkundigen ook (wetgevings)juristen, zoals W.L.P.A. Molengraaff (1858-1931) en S. Gratama (1858-1923), een plaats.¹⁴ Zo kon een uitvoerbaar en een voor de wetgever aansprekend wetconcept worden ingediend, passend bij de Nederlandse rechtspraktijk.¹⁵ Molengraaff en Overvoorde hadden zich in publicaties en lezingen al eerder uitgelaten over mogelijke wetgeving onder verwijzing naar monumentenwetten elders in Europa.¹⁶ Met het voorzitterschap van De Stuers verankerde de commissie bijna vijftig jaar ervaring met monumentenzorg op rijksniveau. De secretaris J. Kalf (1873-1954), ook secretaris van de Rijkscommissie, was nauw betrokken bij het lopende beleid rond monumentenzorg en goed ingevoerd in het ministerie. Op 22 april 1910 werd in een buitengewone vergadering het rapport van de commissie gepresenteerd en met algemene stemmen van adhesie aangenomen en vastgesteld.¹⁷ Het rapport werd, samen met de tekst van deze redevoeringen, in een aparte uitgave gedrukt en aangeboden aan de minister van Binnenlandse Zaken, begeleid door een verzoekschrift om zo spoedig mogelijk een wetsvoorstel voor te bereiden. Zoals bekend, duurde het vervolgens nog ruim vijftig jaar voordat een Monumentenwetwet werd aanvaard.

Inperking van het eigendomsrecht

Eén van de voor de Staat heikle punten om monumenten wettelijk te beschermen, is de legitimatie om het eigendomsrecht te beperken. De meeste (historische) gebouwen waren immers in particuliere handen net als het gros van de kerkgebouwen. De jurist J.W. Frederiks (1899-1962) analyseerde dit probleem in zijn dissertatie over Monumentenrecht, in 1912 verdedigd aan de Universiteit Leiden. Hij constateerde dat wettelijke monumentenbescherming onvermijdelijk zou leiden tot beperking van de beschikkingsbevoegdheid van de eigenaar.¹⁸ Afhankelijk van de opvatting van de wetgever over eigendom was een dergelijke beperking al dan niet toegestaan. Was deze van mening dat er sprake was van een absoluut natuurrecht of van een recht met een minder volstrekt karakter? In het eerste geval gold er een zogenaamd 'ius utendi et abutendi': een recht naar believen te gebruiken en te misbruiken. De eigenaar heeft daarmee ook het recht te vernietigen en de overheid mist iedere grond tot ingrijpen. In het tweede geval is eigendom een gebruiksrecht, waarvan de inhoud wordt bepaald door de economische en maatschappelijke bestemming. De eigenaar heeft dan de bevoegdheid de zaak te gebruiken tot die doeleinden waarvoor de zaak is bestemd. De wetgever kan deze bestemming door wetgeving invullen en afbakenen.

Volgens artikel 625 van het destijds vigerende Burgerlijk Wetboek was 'Eigendom [...] het recht om van eene zaak het vrij genot te hebben en daarover op de volstrekte wijze te beschikken, mits men er geen gebruik van make, strijdende tegen de wetten of de openbare verordeningen, daargesteld door zoodanige macht, die daartoe volgens de Grondwet, de bevoegdheid heeft'.¹⁹ Het gespleten karakter van dit artikel geeft aan dat de Nederlandse wetgeving nog sterk in de traditie van het 'ius utendi en abutendi' wortelde. De Nederlandse overheid was van

oudsher zeer terughoudend met ingrepen in de private eigendom. In 1851 was weliswaar de Onteigeningswet ingevoerd en werd die uit hoofde van het 'algemeen belang' toegepast om bijvoorbeeld grond te onteigenen voor de aanleg van spoorwegen en kanalen. De toepassing van de wet bleef beperkt tot de behartiging van dergelijke economisch-maatschappelijke belangen. Voor de Nederlandse overheden was het een grote gedachtesprong om dit algemeen belang ook te laten uitstrekken tot meer ideële belangen zoals de monumentenzorg.

De commissie van de NOB moest de bij monumentenzorg betrokken belangen in een juiste balans brengen met die van (particuliere) eigenaars. Zij zagen uit ervaring de noodzaak in om het gebruiksrecht van de eigenaar bij bijzondere monumenten te beperken. Zo nam de Hervormde kerkenraad in 1908 het definitieve besluit om de Nieuwezijdskapel in Amsterdam te slopen, ondanks herhaalde protesten van belangenorganisaties en aanbiedingen om bij te dragen in de kosten voor restauratie (afb. 3). Dergelijke onredelijke handelingen van individuele eigenaren konden alleen door een wettelijke regeling aan banden worden gelegd. Om de wetgever te overtuigen moet deze rechtsgrond voor de inbreuk duidelijk zijn en de gemaakte inbreuk proportioneel zijn, zowel aan het beoogde doel als aan het belang van de eigenaar. Door niet met een volledig afgekaderd wetsvoorstel te komen liet zij ruimte aan de wetgever om dit naar bevinden uit

Afb. 3. De Nieuwezijds kapel te Amsterdam tijdens de sloop in 1908 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

te werken. De commissie formuleerde de uitgangspunten en gaf aanbevelingen. De proportionaliteit van de eigendomsbeperking kon worden gewaarborgd door een onderscheid te maken tussen drie soorten eigenaars, ruwweg: overheden, kerkelijke instellingen en particulieren. Bescherming van monumenten in eigendom van particuliere eigenaars was alleen mogelijk als deze 'bijzonder belangrijk' waren voor de geschiedenis en kunst. Overheden en kerkelijke instellingen moesten beperkingen in hun bezit gedogen, zodra deze van 'enig belang' werden geacht.²⁰ De commissie zag de besturen van overheden en kerken slechts als tijdelijke beheerders van het door het voorgeslacht voortgebrachte en aan hen toevertrouwde vermogen en bezit. De gebouwen behoorden daar vanzelfsprekend ook toe. Van hen mocht daarom een grotere zorgplicht worden verwacht dan van individuele particuliere eigenaars.

De rechtszekerheid bij eigenaars vroeg om een nadrukkelijke klassering van objecten als 'beschermde monument' in plaats van te werken met een open, ongelimiteerde omschrijving van monumenten. Een speciaal door de minister in te stellen commissie was verantwoordelijk voor het vaststellen van de lijst van beschermde monumenten. Voor iedere wijziging aan een beschermde monument diende de eigenaar aan deze commissie voorafgaande machtiging vragen.²¹ De commissie gaf bijzondere aandacht aan de instandhouding. Alle eigenaars van beschermde monumenten kregen de plicht deze te onderhouden. De commissie maakte wel onderscheid tussen overheden en andere eigenaars. Overheden konden door de commissie worden aangeschreven om noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden uit te voeren. Bij weigering zouden de werkzaamheden door het rijk uitgevoerd kunnen worden op kosten van de publiekrechtelijke eigenaar. Ook kerkelijke en particuliere monumenteigenaars kregen in het ontwerp van de Bond een instandhoudingsplicht opgelegd. Bij nalatigheid kon het rijk ook hier de werkzaamheden zelf laten uitvoeren. Kostenverhaal op de eigenaar was dan mogelijk, maar werd beperkt tot het bedrag waarmee de vermogensrechtelijke waarde van het gebouw door de werkzaamheden was toegenomen. Voor extreme gevallen van verwaarlozing moest onteigening als uiterste middel zijn toegestaan.

De commissie ging er bij haar advies dus van uit dat goede monumentenbescherming niet alleen vereiste dat het verrichten van bepaalde handelingen – sloop van, wijziging aan, herstel van of nieuwbouw bij monumenten – verboden of in ieder gereguleerd werden, maar ook dat de eigenaars een onderhoudsplicht hadden. De commissie vond het opleggen van een dergelijke plicht proportioneel. Van iedere eigenaar mocht immers worden verwacht dat deze onderhoud pleegt aan zijn bezit. Particuliere eigenaars, kerkelijk instellingen hierbij inbegrepen, zouden bovendien subsidie ontvangen waardoor de financiële aanslag van de onderhoudsplicht werd beperkt.²² Een aanschrijving van een particuliere eigenaar op basis van de monumentwet zou naar verwachting slechts in uitzonderlijke gevallen plaatsvinden. In de eerste plaats ging de commissie er van uit dat alleen 'zeer belangrijke' monumenten in particuliere eigendom als beschermde monument aangemerkt zouden worden. Jurist en commissielid Gratama erkende dat de klassering 'enig belang' en 'bijzonder belang' scherpte misten, die alleen door de des-

kundigheid van de in te stellen commissie kon worden ingevuld.²³ De commissie ging er echter vast van uit dat het gros van de te beschermen monumenten eigendom was van overheden en kerkelijke instellingen.²⁴ De instandhoudingsplicht was bovendien vooral opgenomen om eindelijk te kunnen optreden tegen onwillige eigenaars, die moedwillig hun eigendom verwaarloosden en zo teniet lieten gaan. Toepassing zou pas aan de orde zijn als het gebruikelijke overleg geen resultaten opleverde. De lasten van de monumentenzorg zouden pas volgen als de lusten keer op keer geweigerd waren.

De wetgever aan het woord

Minister van Binnenlandse Zaken Th. Heemskerk (1852-1932), minister voor de Anti-Revolutionaire Partij, nam het rapport van de NOB met vriendelijke woorden in ontvangst. In 1911 liet hij de Tweede Kamer weten dat het 'wetsontwerp' van de commissie zeer afdoende was om de monumenten in Nederland te beschermen, maar dat de schatkist een dergelijke regeling niet kon dragen met name vanwege de bepalingen rond de instandhoudingsplicht. In 1912 keerde de zaak terug op de agenda van de Tweede Kamer en werd een vurig pleidooi en toelichting gegeven op het rapport van de Bond door Kamerlid Victor de Stuers. Hij verweet de minister de Kamer op een dwaalspoor te brengen door zijn suggestie dat het NOB rapport voorstelde dat de rijksoverheid de verplichtingen tot onderhoud van de eigenaars geheel overnam. Dat was niet juist. De gemeenten, de grootste groep van monumenteigenaars, waren conform de Gemeentewet al verplicht in hun begroting geld te reserveren voor onderhoud aan hun bezit. De nieuwe bepaling in de monumentenwet gaf de minister slechts de mogelijkheid dit onderhoud daadwerkelijk af te dwingen. Voor de andere eigenaren kwam het onderhoud inderdaad deels voor rekening van de staatskas. Goed onderhoud voorkwam de kostbare restauraties, die nu al op de staatsbegroting drukten. Uiteindelijk zou het door de Bond voorgestelde systeem dus geld kunnen besparen.²⁵ De Stuers vroeg de minister om een wetsontwerp in te dienen dat wel aan zijn eisen voldeed. Heemskerk vond dat het bestaande stelsel van subsidiëring van individuele restauraties voorlopig volstond en hij beloofde te doen wat in zijn vermogen lag om op te treden tegen vandalisme. Het verslag van deze beraadslaging in het *Bulletin* noemde de houding van de minister 'werkelijk beschamend': alles bleef bij het oude.²⁶

In de daarop volgende jaren kwam het onderwerp met regelmaat terug op de agenda van de Tweede Kamer en in de bestuursberichten van de Bond. In 1914 bestond goede hoop dat het wetgevingstraject werd ingezet.²⁷ In 1918 werd de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg geïnstalleerd binnen het nieuw gecreëerde ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De eerste minister van dit departement, J.Th. de Visser (1857-1932), minister voor de Christelijk-Historische Unie, verzocht deze commissie een wetsvoorstel voor te bereiden.²⁸ Het voorstel van deze commissie werd nooit in behandeling genomen. Bij de jaarlijkse begrotingsbehandeling van het ministerie brachten enkele vastberaden parlementariërs het onderwerp (van het gemis) van een monumentenwet steeds onder de aandacht.

In 1927 verklaarde de toenmalige minister M.A.M. Waszink (1881-1943), minister voor de Roomsche-Katholieke Staatspartij, dat het wetsontwerp van De Visser bij hem op principiële bezwaren stuitte, omdat bij de aanwijzing tot beschermd monument 'de eigenaar terugtreedt naar het tweede plan' en het oppertoezicht overgaat naar het ministerie. Waszink vond dat het opgestelde concept monumentenwet te grote schade toebracht, zonder dat hiervoor afdoende financiële compensatie werd geboden.²⁹

Waszink bleek niet ongenegen om tot een aangepast wetsvoorstel te komen. In 1928 meldde hij in de Eerste Kamer dat hij deze zelfs spoedig verwachtte.³⁰ In dat jaar werd de wet aangekondigd in de troonrede.³¹ Deze aankondiging leidde tot de indiening van een bezwaar door de Vereeniging van Directeuren van Hypotheekbanken en de Nederlandse Vereniging tot bevordering van het Levensverzekeringswezen en de Broederschap der Notarissen in 1929.³² Beperkingen op het beschikkingsrecht over monumentaal vastgoed zouden gevolgen kunnen hebben voor de economische waarde van dit onroerend goed en raakten daardoor gevestigde (hypothecaire) rechten. Dit verzoekschrift vertraagde het proces langdurig. In 1932 had interdepartemen-

taal overleg met Justitie nog niet geleid tot een redelijk evenwicht tussen de belangen van de eigenaar en die van de monumentenzorg. Volgens minister J. Terpstra (1888-1952), minister voor de Anti-Revolutionaire Partij, werd nadrukkelijk gekeken naar de belangen van andere zakelijk gerechtigden, zoals de verstrekkers van hypotheek, en latere verkrijgers.³³ Tegelijkertijd waren ook besprekingen gestart met de kerkgenootschappen, zodat hun belangen niet door de monumentenwetgeving zouden worden geschaad. Ook deze besprekingen hebben het wetgevingsproces zeker niet bespoedigd.³⁴

Tijdelijke maatregelen als opmaat naar wettelijke bescherming

In mei 1940 bracht de vijandelijke Duitse inval grote oorlogsschade toe, die ook vele monumenten trof (afb. 4). Bij gebrek aan een monumentenwet, vaardigde de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, generaal H.G. Winkelmann (1876-1952), twee besluiten uit met betrekking tot de wederopbouw en de monumentenzorg.³⁵ Hierin werd kortweg bepaald dat het verboden was kerken en gebouwen die op de *Voorlopige Lijst* als

Afb. 4. Het centrum van Rotterdam na het Duitse bombardement aan het begin van de Tweede Wereldoorlog (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

monument waren aangemerkt, te slopen of te veranderen zonder dat daarvoor voorafgaande toestemming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg was verkregen. De *Voorlopige Lijst*, die oorspronkelijk slechts een inventariserend karakter had en ongeveer 12.000 monumenten omvatte, werd hierdoor een instrument van wettelijke monumentenbescherming. De tijdelijke regeling was succesvol en werd daarom overgenomen in het eerste naoorlogse wederopbouwbesluit van 7 mei 1945.³⁶ In 1949 verviel dit besluit met de vaststelling van de Wederopbouwwet. De bescherming van monumenten werd in een spoedwet, de Tijdelijk Wet Monumentenzorg van 1950 geregeld.³⁷ De toenmalige minister F.J. Th. Rutten (1899-1980), minister namens de Katholieke Volkspartij, vertrouwde er op voor 1 januari 1952 een echte Monumentenwet door de kamers te loodsen.³⁸ Het duurde tot 1955 voor er een wetsvoorstel bij de Tweede Kamer werd ingediend.³⁹

De tijdelijke maatregelen beperkten het eigendomsrecht op weinig subtiele wijze. Dit werd alleen door de buitengewone situatie gerechtvaardigd. Monumenteneigenaars kregen te maken met een verbod op wijziging en sloop, zonder dat zij bij de aanwijzing als monument waren gekend. De afhankelijkheid van toestemming van de Rijkscommissie, creëerde de mogelijkheid om op te treden eigenaars te adviseren over de omgang met hun monumenten. Natuurlijk was de mogelijkheid tot subsidie van restauratie dan ook aan de orde. Dit was voor de monumentenzorg een grote winst, maar de rechtszekerheid van eigenaren vroeg om een betere wettelijke regeling.

De Monumentenwet 1961

In 1955 werd een nieuw wetsvoorstel aan de Tweede Kamer aangeboden, waarin de uitgangspunten van de NOB commissie uit 1910 weerklonken en waarop – uiteraard – commentaar werd geleverd in het *Bulletin*.⁴⁰ De, inmiddels Koninklijke, NOB behoefde niet ontevreden te zijn over het wetsvoorstel dat in 1955 aan de Tweede Kamer was aangeboden. De wettekst introduceerde in artikel 16 een algemene instandhoudings- en onderhoudsplicht voor iedere monumenteigenaar. De minister was volgens dit artikel bevoegd om een onwillige eigenaar te sommen de maatregelen te treffen die voor de instandhouding nodig zijn, maar deed hierbij tegelijk een voorstel over de verdeling van de kosten. Hierbij hield de minister rekening met de draagkracht van de eigenaar. In het uiterste geval bood het wetsontwerp in artikel 18 de mogelijkheid dat de minister zelf de werkzaamheden op kosten van de eigenaar zou laten uitvoeren.⁴¹ De bepaling over de instandhoudingsplicht ligt duidelijk in het verlengde van de uitgangspunten die door de commissie van de Bond al in 1910 waren geformuleerd. Net als de commissie in 1910 ging de wetgever er van uit dat de gecreëerde bevoegdheden uit artikel 16 en 18 slechts bij hoge uitzondering toepassing zouden vinden. Het was een uiterst middel om te kunnen optreden tegen onwillige eigenaars. In een adres maakte het bondsbestuur in 1957 geen opmerking over de geïntroduceerde onderhoudsplicht, maar wees er op dat de eigenaar financiële compensatie moest krijgen voor ten minste het verschil in kosten tussen normaal herstel en een 'kunsthistorische restauratie'.⁴²

De onderhoudsplicht kon de goedkeuring van de Bond wegdragen, maar diverse Tweede Kamerleden zagen in de voorgestelde regeling een groot gevaar. De inbreuk op het eigendomsrecht kon gemakkelijk een te grote omvang nemen doordat de overheid (of dienst monumentenzorg) de gecreëerde bevoegdheid zou oprekken. Het kwam de Kamerleden bedenkelijk voor dat de Staat enerzijds eigenmachtig een object tot monument verklaarde en dan de eigenaar belastte met een onderhoudsplicht, die in zichzelf niet duidelijk afgebakend en gedefinieerd kon worden. Het simpele feit dat de minister bij het onderhandelen en/of bepalen van de verdeling van de kosten rekening moet houden met de draagkracht van de betrokken eigenaar, loste het bezwaar onvoldoende op.⁴³ Het opleggen van (financiële) verplichtingen zonder dat de omvang daarvan op voorhand kan worden bepaald, raakte direct aan de rechtszekerheid van de betrokken eigenaars. De regering erkende dit gebrek.⁴⁴ Het bedoelde artikel 16 kon alleen van toepassing zijn op zeer uitzonderlijke gevallen, waarbij de financiële bijdrage vanuit de rijksoverheid zeer groot zou zijn om de inbreukmakende aanschrijving tot onderhoud te beperken. De toenmalige regering, het in 1959 aangetreden conservatief-liberale kabinet De Quay, voorzag gevaar dat de regeling al snel ongewenste gevolgen kon krijgen dat eigenaars moedwillig hun bezit zouden verwaarlozen om een aanschrijving ex. artikel 16 lid 2 uit te lokken en zo onderhoudskosten op de rijksoverheid af te wentelen. Dat was zeker niet de bedoeling. De regering schrapte vervolgens de artikelen 16 en 18 in hun geheel, met het argument dat de taak van de overheid begrensd wordt door de eigen verantwoordelijkheid van personen en vrije organisaties'.⁴⁵ Onderhoud van eigen gebouwen was voor de regering primair een eigen verantwoordelijkheid. Dit gold ook voor beschermde monumenten. De ontstane lacune kon worden opgevuld door een op de praktijk afgestemd subsidiebeleid, waarbij eigenaars verleid zouden worden het juiste onderhoud te plegen.⁴⁶

De ommeswaai van de regering betekende een grote teleurstelling voor de KNOB. In een adres van 7 november 1960 werd dit aan de Tweede Kamer duidelijk gemaakt: 'Met de schrapping van het oude artikel 16, dat de eigenaar van een beschermd monument de verplichting oplegde voor het onderhoud en de instandhouding behoorlijk zorg te dragen, is aan de doelstelling van de wet praktisch alle kracht ontnomen'.⁴⁷ Wederom ontbrak de mogelijkheid op te treden tegen eigenaars, die moedwillig of uit desinteresse hun monumentaal bezit lieten vervallen. Nog steeds zou het aankomen op de overredingskracht van individuele ambtenaren en van het in het vooruitzicht stellen van subsidie om deze eigenaars in beweging te krijgen.

Helaas: de keukenmeid krijgt soms slaag

Gratama had in zijn rede in 1910 Lord Macauley aangehaald: 'logic admits no compromise; the essence of politics is compromise'.⁴⁸ Hij hield zijn toehoorders voor dat bij de totstandkoming van een monumentenwet door de politiek altijd een compromis zou worden bereikt, dat wellicht niet in de lijn van de logica of doelstelling van monumenten- en erfgoedzorg lag. De discussie over de beperking van de eigendom van (met name)

Afb. 5. Gemeenteweg 166-168 te Staphorst in 1980, een fraaie Staphorster boerderij met 'bezhuisje' dat als rijksmonument bescherming genoot (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

particuliere eigenaren wordt door politieke ideologie bepaald. De Nederlandse wetgever vond uiteindelijk een gebod tot onderhoud een te vergaande inbreuk. Het kabinet De Quay had een duidelijke visie op de reikwijdte van de overheidstaak. De burger was daarin zelf verantwoordelijk voor onderhoud en de (in 1947 opgerichte) Rijksdienst voor de Monumentenzorg had op dit gebied slechts een adviserende en stimulerende functie. Eisen over onderhoud worden sindsdien eigenlijk alleen gesteld als de betrokken eigenaar daadwerkelijk een restauratiesubsidie heeft ontvangen. De Nederlandse 'volkseigenaardigheden' in Nederland, vooral op het gebied van de 'onschendbare' eigendom, lieten een dergelijke inbreuk in andere gevallen niet toe. Tot op de dag van vandaag zien monumentenzorgers met lede ogen aan hoe eigenaren hun bezit moedwillig laten vervallen, vaak overigens uit onterechte verontwaardiging over een vermeende inbreuk (afb. 5 en 6). Het compromis van het vervallen van de onderhoudsplicht was wel nodig om de Monumentenwet na vijftig jaar eindelijk vastgesteld te krijgen en de monumentenzorg van een wettelijk kader te voorzien.

Victor de Stuers sprak in 1910 de verwachting uit dat de beperking van het eigendomsrecht door gewinning en door de goede resultaten uiteindelijk geaccepteerd zou worden als een vanzelfsprekendheid. De belangen van de monumentenzorg zijn niettemin na vijftig jaar ervaring met de Monumentenwet nog steeds niet werkelijk geaccepteerd door wetgever of burger. In het nieuwe monumentenstelsel staat mede daarom de eigenaar centraal. Hij krijgt, onder het mom van verlichting van regelgeving, de mogelijkheid om zelf te bepalen welke onderdelen tot het monument behoren en welke niet. Voortaan is er geen monumentenvergunning meer nodig, voor zo ver de monumentale waarden niet worden aangetast. Deze verankering van een eigenlijk reeds lang bestaande praktijk lijkt sympathiek. Het legt wel de verantwoordelijkheid voor de afweging of iets monumentaal is, geheel bij de eigenaar zelf. De staatssecretaris heeft er ondanks aandringen van onder andere de Federatie Grote Monumentengemeenten en de KNOB niet voor gekozen om een simpele meldingsplicht voor wijzigingen 'die het monument niet raken' in te stel-

Afb. 6. Gemeenteweg 166-168 in 2005. De eigenaren wilden nieuwbouw plegen en weigerden enig onderhoud aan de monumentale boerderij te doen. Ondanks langdurige inzet van de Rijksdienst en de gemeente kon het gebouw niet worden gered en werd uiteindelijk van de rijksmonumentenlijst afgevoerd (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

len. Op die manier is zelfs het toezicht onmogelijk.⁴⁹ Het zal de komende tijd moeten blijken of bij de trotse monumenteigenaren altijd het belang van de monumentenzorg voorop zal staan. Veel 'krenkingen' van monumenten vinden achter de gevel plaats. Als zij aan het licht komen, is het leed al vaak geschied.

Noten

- ¹ *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*, uitgave van Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Den Haag 2009, 11.
- ² *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* 2009 (noot 1), 15.
- ³ 'Rede van Jhr. Mr. Victor de Stuers', in: *Wettelijke Monumentenbescherming, Adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, Den Haag 1910, 4-13.
- ⁴ De Stuers 1910 (noot 3), 4.
- ⁵ Het ontstaan van de KNOB werd uitstekend beschreven door G.W. van Herwaarden, 'Honderd jaar Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, een beknopte beschrijving', *Bulletin KNOB* 97 (1998) 5, 145-180, in het bijzonder 146-149.
- ⁶ Nationaal Archief, 2.19.010 Archief van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (1898) 1899-1970, 5 (Notulen van de eerste tweede en derde algemene vergadering), algemene vergadering d.d. 15 oktober 1898.
- ⁷ Nationaal Archief, 2.19.010 Archief van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (1898) 1899-1970, 5 (Notulen van de eerste tweede en derde algemene vergadering), algemene vergadering d.d. 7 januari 1899. Zie ook: Van Herwaarden 1999 (noot 5), 148-149.
- ⁸ J.C. Overvoorde, 'Bescherming van Monumenten, deel 1', *Bulletin NOB* II (1900/1901) 2, 60-68. J.C. Overvoorde, 'Bescherming van Monumenten, deel 2', *Bulletin NOB* II (1900/1901) 3, 106-120.
- ⁹ De Stuers had als beginnend referendaris meegemaakt dat de Tweede Kamer drie jaar lang de bedragen voor restauraties sterk vermindert, met alle gevolgen van dien voor de reeds onderhanden genomen werkzaamheden. De Stuers verhaalt hierover in zijn rede aan

- de NOB in 1910: De Stuers 1910 (noot 3), 7. Zie ook: J.W. Frederiks, *Monumentenrecht*, dissertatie Rijksuniversiteit Leiden 1912, 29-34.
- ¹⁰ J.C. Overvoorde, 'Bescherming van Monumenten, lezing gehouden op de vergadering van den Nederl. Oudheidkundigen Bond, te Edam den 22 juni 1901', *Bulletin NOB* (1900/1901) 6, 233.
- ¹¹ Overvoorde 1900/1901 (noot 10), 233.
- ¹² Nationaal Archief, 2.19.010 Archief van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (1898) 1899-1970, 142 (Stukken betreffende het inventariseren van historische bouwwerken), Adres aan H.M. de Koningin oktober 1901.
- ¹³ Nationaal Archief, 2.19.010 Archief van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (1898) 1899-1970, 142 (Stukken betreffende het inventariseren van historische bouwwerken), brief Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 9 juli 1902; Koninklijk Besluit 7 juli 1903, no. 44. In de commissie werden de volgende leden benoemd: P.J.H. Cuypers (voorzitter), Jos. Th. Cuypers, H. Evers, J.A. Frederiks, L.C. Hezenmans, F.A. Hoefer, S. Muller, J.C. Overvoorde, C.H. Peters, V.E.L. de Stuers en J. Kalf (secretaris).
- ¹⁴ De commissie bestond uit V. de Stuers (voorzitter), M.J. Duparc, S. Gratama, W.L.P.A. Molengraaff, J.C. Overvoorde, A.F.O. van Sasse van Ysselt, C.W. Vollgraf en J. Kalf (secretaris).
- ¹⁵ J.C. Overvoorde, 'Algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundige Bond, gehouden te Kampen den 6 juli 1907', *Bulletin NOB* (1907) 5, 152-156.
- ¹⁶ Overvoorde 1900/1901 (noot 8); Overvoorde 1900/1901 (noot 10); W.L.P.A. Molengraaff, 'Bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst', *De Gids* 4de serie 23 (1905) 3, 45-72.
- ¹⁷ Nationaal Archief, 2.19.010 Archief van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (1898) 1899-1970, 9 (Notulen van de bestuursvergaderingen en algemene vergaderingen 1909-1928), notulen buitengewone vergadering 22 april 1910.
- ¹⁸ Frederiks 1912 (noot 9), 338.
- ¹⁹ Geciteerd in Frederiks 1912 (noot 9), 338-339.
- ²⁰ 'Verslag der Commissie ter Voorbereiding van Wettelijke Monumentenbescherming', in: *Wettelijke Monumenten-bescherming, Adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, Den Haag 1910, 47-48 (aanbeveling 1).
- ²¹ Verslag 1910 (noot 20), 48-50 (aanbeveling 2, 3 en 4).
- ²² V. de Stuers, 'De Monumenten in de Tweede Kamer', *Bulletin NOB* 2de serie 6 (1913), 55-63.
- ²³ 'Rede van Mr. S. Gratama', in: *Wettelijke Monumenten-bescherming, Adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, Den Haag 1910, 18.
- ²⁴ Ook later zou door Kamerleden worden betoogd dat 'niet zoo heel veel monumenten van kunst en historie in handen van particulieren' zouden zijn, zie: Handelingen der Eerste Kamer 1926-1927, vergadering 8 april 1927, p. 639.
- ²⁵ De Stuers 1913 (noot 22).
- ²⁶ De Stuers 1913 (noot 22), 63.
- ²⁷ J.C. Overvoorde, 'Openingsrede', *Bulletin NOB* 2de serie 7(1914), 234.
- ²⁸ Handelingen der Eerste Kamer 1918-1919, vergadering 19 maart 1919, 323.
- ²⁹ Handelingen der Eerste kamer 1926-1927, vergadering 8 april 1927, 637.
- ³⁰ Handelingen der Eerste Kamer 1927-1928, vergadering 25 april 1928, 718.
- ³¹ 'Algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, op donderdag 27 juni 1929, des avonds te 8.15 in hotel Trianon te Valkenburg (L)', *Bulletin NOB* 3de serie 9 (1929) 30, 116.
- ³² De indiening van dit verzoekschrift was zo betekenisvol dat er melding van werd gemaakt in het Bulletin: 'Verzoekschrift omtrent de monumentenwet', *Bulletin NOB* 3de serie 9 (1929), 158. Het verzoekschrift werd gericht aan de ministers van Binnenlandse Zaken, van Landbouw, van Justitie, van Financiën, van Arbeid, Handel en Nijverheid en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.
- ³³ Kamerstuk Tweede Kamer 1931-1932, 2 VI-5 (Memorie van Antwoord), 29.
- ³⁴ Handelingen der Eerste Kamer 1929-1930, vergadering 13 maart 1930, 357.
- ³⁵ Staatsblad no. O 351, punt 4.
- ³⁶ Wederopbouwbesluit, houdende voorzieningen betreffende de wederopbouw van het grondgebied van het Rijk in Europa: Staatsblad no. F 67.
- ³⁷ Kamerstuk Tweede Kamer 1948-1949, 1304; Kamerstuk Eerste Kamer 1949-1950, 1304.
- ³⁸ Kamerstuk Tweede Kamer 1948-1949, 1304-3 (Memorie van Toelichting).
- ³⁹ Kamerstuk Tweede Kamer 1955-1956, 4115-1 (Koninklijke Boodschap); Kamerstuk Tweede Kamer 1955-1956, 4115-2 (Ontwerp van Wet).
- ⁴⁰ 'Berichten Monumentenwet', *Nieuwsbulletin NOB* 6de serie 2 (1949) 9, kol. 191-194; 'Bondsnieuws monumentenwet', *Nieuwsbulletin KNOB* 6de serie 4 (1951) 6, kol. 69-70.
- ⁴¹ Kamerstuk Tweede Kamer 1955-1956, 4115-2 (Ontwerp van Wet), art. 16 en 18.
- ⁴² Th. Lunsingh Scheurleer, P.J. van der Mark, 'Het ontwerp voor de Monumentenwet', *Bulletin KNOB* 6de serie 10 (1957) 5, kol. 225-242.
- ⁴³ Kamerstuk Tweede Kamer 1956-1957, 4115-4 (Voorlopig Verslag), 3-4.
- ⁴⁴ Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960, 4115-5 (Memorie van Antwoord), 4-5.
- ⁴⁵ Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960, 4115-5 (Memorie van Antwoord), 5.
- ⁴⁶ Kamerstuk Eerste Kamer 1960-1961, 4115-61a (Eindverslag, Memorie van Antwoord), 3.
- ⁴⁷ 'Bondsnieuws: Het ontwerp voor de monumentenwet, Adres door het bestuur van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond, gericht tot de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (7 nov. 1960)', *Nieuwsbulletin KNOB* 6de serie 13 (1960) 12, kol. 275-278.
- ⁴⁸ Gratama 1910 (noot 23), 15.
- ⁴⁹ Zie: K. Steehouwer, 'Monumentaal gebouw gaat straks de puincontainer in', *NRC Handelsblad* 24 januari 2011, 9 en ingezonden reacties op 27 januari 2011.

Culturele grondslagen van de Monumentenwet

Marieke Kuipers

In vergelijking met andere ‘cultuurlanden’, in Europa en daarbuiten, liep de Nederlandse regering ver achter met de invoering van een Monumentenwet. Driemaal, in 1899, 1907 en 1954, werd in Den Haag geconfereerd over een internationaal verdrag om het ‘culturele erfdeel’ van de aangesloten naties te beschermen in geval van gewapende conflicten (afb. 1). De nationale erkenning van het derde Verdrag van 's-Gravenhage volgde in 1958. Vervolgens duurde het nog drie jaar voordat in Nederland een definitieve wet van kracht werd om de ‘monumenten van geschiedenis en kunst’ in vredetijd te beschermen tegen ongewenste ondergang of ontsiering. De culturele grondslagen hier-

Afb. 1. Vredespaleis te Den Haag, gesticht na de eerste internationale Vredesconferentie als Internationaal Hof van Arbitrage en bibliotheek, geopend in 1913 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2004)

voor zijn al veel eerder gelegd, vooral in de negentiende eeuw, gelijktijdig met de natievorming en de opkomst van nieuwe tijdschriften, organisaties en wetenschappelijke disciplines. Dit artikel onderzoekt hoe de omschrijving van het monumentenbegrip in het eerste wetsartikel op de voorafgaande debatten is gefundeerd en naderhand is geïnterpreteerd.

Monumenten van Geschiedenis en Kunst

De moderne ideevorming over geschiedenis en het belang van historische objecten en gebouwen als ‘bronnen van beschaving’, vooral van de klassieke Oudheid, gaat terug tot de Renaissance en heeft zich nadien sterk uitgebreid. Publicatie, publiek debat en genootschapsvorming zijn belangrijke voorwaarden voor de verdere ontwikkeling van het monumentenbegrip en de interesse in ‘oudheden’, ‘kunstschaten’ of ‘patrimonium’ als tastbare overblijfselen van het verleden en als aanvulling op de schriftelijke bronnen voor de geschiedenis. In reactie op de Franse Revolutie – waarbij niet alleen het *Ancien Régime* omvergeworpen werd, maar ook vele daarmee verbonden kunst- en bouwwerken werden beschadigd – is het idee opgekomen dat de staat een cultureel-maatschappelijke verantwoordelijkheid heeft om de *monuments historiques* te beschermen tegen moedwillige vernieling (‘vandalisme’) of afbraak.¹

Het Nederlandse gebruik van de trits ‘monumenten-geschiedenis-kunst’ voor de aanduiding van waardevolle bouw- en kunstwerken en de eerste pleidooien voor het behoud ervan stammen dan ook uit de Bataafs-Franse Tijd. Het begrip *monument* omvatte toen zowel roerende als onroerende zaken die aanleiding gaven tot herinneren, gedenken of vermanen, en speciaal het in herinnering houden van historisch ‘grote gebeurtenissen’. Dat bleef zo nadat het Franse bewind was verdwenen en het Koninkrijk der Nederlanden was gevestigd. Daarnaast waren andere termen in zwang, zoals het Nederlandstalige equivalent ‘gedenkstuk’, ‘overblijfsel’ of simpelweg ‘oud gebouw’. Het was echter gemakkelijker om over deze objecten te schrijven en te debatteren dan om de documentatie, bescherming en financiering voor de instandhouding ervan op staatsniveau te regelen.

Typerend voor zowel de nog open begripsvorming als de terughoudendheid in de toenmalige zorg voor het rijksgebouwenbezit is het verzoek van de leden der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde aan koning Willem I, in 1825, om de door het

Afb. 2. Muider slot, tekening ten behoeve van restauratie door Jan de Greef, 1832 (niet uitgevoerd) (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

bestuur van Domeinen aangekondigde afbraak van het Muider slot te verhinderen. Zonder letterlijk de term ‘monument’ te gebruiken, wilden zij wel het slot laten redden van de ondergang, onder andere omdat het ‘een kostbaar overblijfsel uit de gouden eeuw van Neêrlands letterroem (gelijk reeds uit het vroegste tijdperk der Grafelijke Regering)’ was.² Zoals bekend, is het Muider slot mede dankzij dit appèl bewaard gebleven, al heeft het nog decennia geduurd voordat het vervallen kasteel werd gerestaureerd en herbestemd (afb. 2).³

Door dergelijke incidenten en de behoefte aan een nationale identiteitsvorming aan de hand van concrete objecten ontstond in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk meer publieke aandacht voor de bewaring van de ‘overblijfselen van Vaderlandsche Kunst en Geschiedenis’ vanwege de daaraan toegekende opvoedende waarde voor het volk (vaderlandsliefde) en voor de kunstenaars (verhoging van het artistieke peil).⁴

Als een vervolg op de vroegere Franse administratie en mede naar het voorbeeld van het inmiddels afgescheiden België werd de trits ‘Monumenten van Geschiedenis en Kunst’ als een algemeen begrip verder verbreid en verankerd via, onder meer, een nationale missive van 1844 aan de provinciale gouverneurs, de Gelderse monumentenverordening van 1845, de benoeming in 1874 van een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst.⁵ Nog concreter werd het via de *Geïllustreerde Beschrijving* en de *Voorloopige Lijsten* waaraan vanaf 1903 werd gewerkt door een speciale *Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Deze commissie van deskundigen was vooral op aandrang van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (NOB) ingesteld en bij Koninklijk Besluit (7 juli 1903 nr. 44) benoemd.⁶ Blijkens het voorwoord was de leidraad voor de monumentenbeschrijving grotendeels geënt op die van de Duitse kunsthistorici, architecten en ‘Provinzial-konservatoren’, die een jaar eerder was gepubliceerd in het tijdschrift *Die Denkmalpflege*.⁷

De monumentenbeschrijving, waarvan de boekuitgave door het ministerie van Binnenlandse Zaken werd gefinancierd, had ‘ten doel den kunstschat, die het vaderlandsch erfdeel is, zoo getrouw

mogelijk in woord en beeld vast te leggen en in wijden kring bekend te maken.’ Via deze publicaties werden ‘bestaande bouw- en aardwerken’ geïdentificeerd en systematisch gedocumenteerd ‘die in eenig opzicht van belang [zijn] uit een oogpunt van geschiedenis en kunst’. Het eerste motief was om ‘materiaal bijeen te brengen voor de beoefening van de kunstgeschiedenis’ en het tweede om ‘de belangstelling voor de monumenten op te wekken in wijde kringen der bevolking’.⁸ Eventuele wettelijke bescherming werd hiermee niet beoogd, het was al moeilijk genoeg om via deze boeken en de verhalen van de onderwijzers ‘een geslacht te helpen kweken, dat de monumenten liefheeft, omdat het leerde ze te begrijpen’.⁹

De parlementaire goedkeuring kwam ondanks diverse wetsvoorstellen, petities van organisaties als de NOB en de Bond Heemschut of verzoeken van hiermee nauw verbonden Kamerleden als Victor de Stuers en Henri Polak maar moeizaam tot stand. Polak, zowel vakbondsleider als strijder voor het behoud van het stads-, dorps-, natuur- en molenschoon, pleitte in 1921 als een van de eersten voor een ruime interpretatie van het monumentenbegrip, opdat ook *stads- of dorpsbeelden* konden worden beschermd tegen ‘vandalisme, deze devastatie van de schoonheid’.¹⁰ Hij fulmineerde tegen een ‘dempingsmanie, een verbreedingsmanie en een sloopingsmanie’ van diverse gemeentebesturen, die zich naar zijn mening vaak als zeer slechte beheerders gedroegen en met ‘die oude schoonheden handelen zooals een gorilla zou handelen met een precieus fijn mesje’ (afb. 3).¹¹ Behalve een Monumentenwet en een Boswet stelde Polak ook voor om een centraal college in te voeren ter bescherming van de schoonheid van stad en land, samen te stellen uit ‘ingenieurs, architecten, kunstschilders, archeologen en personen, die blijken hun antecendenten liefde voor deze dingen en tevens praktischen zin hebben voor de eischen van het verkeer en van het moderne leven’.¹² Zijn idee voor een soort nationale schoonheidscommissie kwam niet tot uitvoering (wel de eerste gemeentelijke schoonheidscommissie, in zijn woonplaats Laren in

Afb. 3. Lange Mare in Leiden, kort voor de demping, 1923 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

1912), maar het gaf goed aan dat hij oog had voor de complexe opgave om modernisering en monumentenzorg te laten samen gaan en dat hij hiervoor meer vertrouwen had in een speciaal nationaal orgaan van deskundigen dan in een gemeentebestuur.

Algemeen belang

In 1873 had Victor de Stuers, destijds een particulier advocaat en net een jaar lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, zijn schotschrift 'Holland op zijn smalst' gepubliceerd in het literaire tijdschrift *De Gids*, met een oproep aan de regering om het 'wandalisme te beteugelen' en actief maatregelen te nemen voor verhoging van het peil van kunst en wetenschap. Hierbij noemde hij de verzorging 'onzer monumenten en onzer verzamelingen, met het oog op de bevordering der Industrie, *een nationale zaak*', en stelde hij: 'ook de verspreiding van de kennis onzer nationale historie is een *staatsbelang*'. Want evenzeer als – zoo niet meer dan – taal, godsdienst of zeden, schept de geschiedenis den band die bevolkingen tot nationaliteiten verbindt en verbonden houdt. Die kennis der geschiedenis zal het volk minder verkrijgen door lessen op scholen, die het niet bezoekt en door boeken, die het niet leest, dan wel door het *zien* van voorwerpen, welke of materiele getuigen van zekere historische feiten waren, of ter herinnering daaraan vervaardigd en tentoongesteld zijn.' En hij vervolgde: 'Wanneer een gemeente- of kerkbestuur uit onverschilligheid of uit bekrompenheid van verstand, uit geldgebrek of uit welke oorzaak ook, handelt of verzuimt te handelen, zoodat de hierboven genoemde belangen bedreigd worden, is *de regeering moreel verplicht* het mogelijke te doen om het kwaad te voorkomen.'¹³ De Stuers, zelf een groot kunstkenner en -verzamelaar, meende dat het aankopen door de Staat al een verbetering kon betekenen en daarnaast motiveerde hij heel sterk het algemene, nationale belang van goede monumentenzorg als middel tot verbinding en verheffing.

In een tijd waarin Nederland net zou beginnen met stadsuitbreidingen in de voormalige vestingzones en het bestuurlijke model uitging van een liberale 'nachtwakerstaat' was een intensievere staatsbemoeienis met de 'kunstmonumenten' geen vanzelfsprekende zaak. Des te opmerkelijker was het daarom dat De Stuers in 1875 tot referendaris werd benoemd bij de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken.¹⁴ De benoeming kan impliciet als een erkenning van de staatsverantwoordelijkheid worden beschouwd, al was die tegelijkertijd zeer afhankelijk van de persoonlijke opvattingen en handelingen van deze referendaris. De Stuers wist in deze functie, waarin hij werkzaam was tot 1901, krachtig te ijveren voor verhoging van het beschavingspeil, de historische kennis en de esthetische kwaliteit van zowel oude als nieuwe monumenten. Hoewel hij in zijn *Gids*-artikel *en passant* de mogelijkheid noemde voor de invoering van een wettelijke regeling, stuurde hij eerst aan op een positief 'voorbeeldstellend' gedrag van de Staat. Pas na het falen van andere middelen 'zal het tijd zijn te onderzoeken of tot tegengang van wandalisme bij korporatiën, het nemen van ingrijpende maatregelen noodzakelijk is, en of het soms ook nodig zij, onze voorwerpen van kunst en historie te beschermen, ook wanneer zij niet aan den Staat behooren,

even als de wet de hazen en konijnen beschermt, zonder zich aan partikuliere eigendomsrechten te storen.'¹⁵

Inderdaad, de rechten van levende doch kwetsbare elementen – kinderen, dieren, natuurlijke vegetatie, vluchtelingen – werden in Nederland eerder door wetten beschermd dan de door mensen gemaakte monumenten (afgezien van de Verdragen van 's-Gravenhage). De erkenning van het beginsel van een 'monumentenrecht' als een van staatswege te bewaken zorg ter voorkoming van 'vandalisme' en andere ongewenste aantastingen bij historische gebouwen was rond 1900 wel cultureel gefundeerd – het was een 'eereplicht' – en werd juridisch nog sterker onderbouwd door de voorstellen van de NOB (1910) en het gelijknamige proefschrift van de 'Leidse' jurist Johan Willem Frederiks (1912), maar decennialang werd dit recht niet via wetgeving geregeld.¹⁶ Dat de implementatie van een monumentenwet in Nederland, al aangekondigd in de Troonrede van 1928, zo lang op zich liet wachten, had niet zozeer te maken met een gebrek aan kennis van of waardering voor 'oude gebouwen en gedenkstukken' alswel met een huiver voor de financiële consequenties voor de staat en voor centrale sturing in culturele zaken en speciaal de kerken.¹⁷

Na de eerdere Koninklijke Besluiten uit 1824 en 1868 met betrekking tot bouw, inrichting en restitutie van kerkgebouwen en de langdurige Schoolstrijd, die pas in 1917 was beslecht, was een goede verhouding tussen Staat en Kerk in het sterk verzuilde Nederland in politieke en financiële zin nog steeds problematisch. Anders dan in de meeste Europese landen zijn kerkelijke gebouwen namelijk in bezit van de parochies of kerkelijke gemeenten, die zelf de financiering van het onderhoud moeten opbrengen; bij stijgende kosten is dat zonder staatsbijdragen een zware last. Hooguit zijn enkele kerktorens in eigendom van burgerlijke gemeenten omdat zij tot ver in de twintigste eeuw van groot belang waren als militaire uitkijkposten of als waarschuwingsinstallatie voor algemeen gevaar door speciaal gebruik van de kerkklokken. Verkoop van kerkelijke onderdelen, zoals het oxaal uit de Sint Jan van Den Bosch – de aanleiding voor De Stu-

Afb. 4. Foto van het oxaal in de Sint Jan van Den Bosch, met aantekeningen van Victor de Stuers uit 1866 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

ers' tirade – aan een Londens museum, kon de kerkbesturen de nodige inkomsten en ruimte voor herinrichting verschaffen, maar vanuit oogpunt van monumentenzorg – of algemener: cultuurbehoud – was een dergelijke verdwijning van cultuurbezit uit het vaderland veelal ongewenst (afb. 4). Anderzijds was het voor een 'levend' kerkgebruik wenselijk dat het interieur kon worden aangepast aan nieuwe behoeften op liturgisch, artistiek of technisch gebied. Het kerkbestuur wilde daarbij over een zo groot mogelijke autonomie beschikken. Daarom is in het uiteindelijke wetsvoorstel een aparte paragraaf opgenomen over 'kerkelijke monumenten' – als belangrijkste cultuurdragers – en de bepaling dat wereldlijke en kerkelijke autoriteiten overeenstemming moeten bereiken, indien er bij voorgestelde wijzigingen 'wezenlijke belangen van de godsdienstuitoefening in dat monument in het geding zijn' (Monumentenwet 1961, art. 1 lid d, art. 15). Als 'verheven' gemeenschapsgebouwen hebben religieuze monumenten een bijzondere positie, al heeft die erkenning de afbraak van tientallen kerken en kloosters niet kunnen tegenhouden (afb. 5).

Terwijl de Tweede Kamer talmde over de invoering van een Monumentenwet, gingen restauraties en beschrijving gewoon door en groeide het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, in 1918 opgericht als buitendienst van het gelijktijdig gevormde ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van zes naar twintig ambtenaren om de gezaghebbende Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te ondersteunen. Directeur was Jan Kalf, die inmiddels een eredoctoraat van de Rijksuniversiteit Utrecht had verkregen voor zijn eerste *Geïllustreerde Beschrijving*, gewijd aan de Baronie van Breda (1912) en die de hoofdopsteller was namens de NOB van de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* (1917).¹⁸ In 1939 ging hij formeel met pensioen als directeur, maar hij bleef aan als secretaris van de Rijkscommissie en werd bovendien benoemd tot Inspecteur voor de bescherming van schatten van kunst en wetenschap tegen oorlogsgevaren (Kunstbescherming). Onder deze 'schaten' waren 108 speciaal te beschermen monumenten aangewezen, waarvoor organisatorische en technische voorzorgsmaatregelen werden getroffen om mogelijke (brand)schade te voorkomen.¹⁹

Afb. 5. Afbraak van de Rooms Katholieke dorpskerk te Aalst, vastgelegd door een onbekende fotograaf (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Weliswaar was het gevaar van mogelijke luchtaanvallen onderkend – en werden haastig overal in het land schuilkelders voor functionarissen en burgers ingericht – maar toch werd de Nederlandse regering totaal verrast door de vijandelijke Duitse aanval van 10 mei 1940.²⁰ De bombardementen op de binnensteden van Rotterdam en Middelburg noopten generaal H.G. Winkelman als opperbevelhebber der strijdkrachten tot capitulatie. Als gemachtigd leider van de departementen der regering vaardigde hij op 21 en 24 mei 1940 twee besluiten uit met betrekking tot de wederopbouw, waartoe ook noodmaatregelen voor de eerste monumentenbescherming behoorden. Hierdoor kregen de *Voorloopige Lijsten* ineens de status van een beschermende monumentenlijst en werd goedkeuring vereist van de Rijkscommissie voor herstel of afbraak van de daarop vermelde monumenten. Desondanks was het bijzonder pijnlijk om tegenover de Duitse bezetters te moeten erkennen dat tot dan toe 'de wetgever het zich niet tot plicht heeft gerekend omtrent het behouden van het cultureel erfgoed regelen te stellen'.²¹

Tijdens de bezetting waren, mede op aandrang van de sympathisanten van de Groot-Germaanse cultuur, verschillende pogingen ondernomen om tot een centrale Monumentenwet te komen, maar die strandden op principiële gronden.²² Hierdoor was het na de bevrijding noodzakelijk om opnieuw te volstaan met tijdelijke maatregelen. In 1955 werd tenslotte een wetsontwerp 'betreffende de bescherming van onroerende monumenten en van stads- en dorpsgezichten, alsmede betreffende opgravingen en vondsten van monumenten' aangeboden aan de Tweede Kamer. 'De ondergetekenden beschouwen de monumentenschat van Nederland, waarin de oorlog zo smartelijk bressen heeft geslagen, als een cultureel bezit van zodanige betekenis, dat de gemeenschap recht heeft op zijn blijvend voortbestaan', aldus de vier ministers in de Memorie van Toelichting (afb. 6).²³ De voorafgaande historische inleiding geeft een interessante, niet-chronologische samenvatting van personen en organisaties die in het nabije of verre verleden hadden bijgedragen aan de algemene erkenning van de 'waarde van monumenten, zowel uit esthetisch als uit historisch oogpunt': Johan Huizinga, Willem Moll, Paus Pius II, kardinaal Pacca, Goethe, Ludovic Vitet, Victor Hugo,

Afb. 6. Groningen, oorlogsschade bij de Grote Markt na het bombardement van 1944 met rechts het Scholtenshuis (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

vader en zoon Pugin, John Ruskin, Johan Willem Frederiks, Victor de Stuers, Joseph Alberdingk Thijm, Conrad Leemans, plaatselijke genootschappen, de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, de vereniging 'Hendrick de Keyser', de Bond Heemschut, Pierre Cuypers, *bien étonnés de se trouver ensemble*.²⁴

In deze zeker niet als uitputtend opgevoerde opsomming ontbreken de namen van Aubin-Louis Millin de Grandmaison, Alexandre Lenoir en Henri Grégoire, de grondleggers van de institutionele monumentenzorg in Frankrijk. Millin wees kort na de Franse Revolutie in de constituerende Assemblée in 1790 als een van de eersten op de verantwoordelijkheid van de staat ten aanzien van de *monuments historiques*.²⁵ Hierbij stelde hij de historische waarde van de monumenten zelf en niet hun relatie tot de bezitter centraal. Eenzelfde opvatting met betrekking tot de kunstwaarde werd uitgedragen en in praktijk gebracht door Lenoir, die in 1791 oprichter en eerste beheerder van het *Musée des Monuments français* werd. Grégoire, die de term 'vandalisme' heeft gemunt voor de afkeuring van moedwillige vernieling van kunstwerken, noemde naast geschiedenis en kunst ook de waarde uit oogpunt van *instruction* (onderwijs en algemene ontwikkeling) voor het behoud van monumenten. Al worden deze

auteurs niet met name genoemd, hun ideeën over de 'ereplicht' van de staat en de opvoedende waarde van monumenten voor de vorming van beschaafde burgers waren direct of indirect wel bekend bij de Nederlandse pleitbezorgers voor de invoering van een Monumentenwet.²⁶ Het is dit beroep op eer, binding en beschaving en het aanzien van stad of dorp waardoor het algemene belang van de monumentenzorg – bescherming en bewaring – uitstijgt boven dat van de particuliere monumenteigenaren.

In de naoorlogse decennia gaf architect Aldo van Eyck hieraan een heel andere uitleg naar aanleiding van de drastische stedelijke transformaties in Amsterdam en betichtte hij het gemeentebestuur van 'urbicide' bij de grove ingrepen in het stedelijk weefsel van de Nieuwmarktbuurt.²⁷ Buurtbewoners eisten een stedelijke vernieuwingsaanpak die meer rekening hield met 'leefbaarheid' en 'betaalbaarheid' voor behoorlijk wonen in de binnenstad dan alleen voor de elite (afb. 7). Mede vanwege het grote verlies aan historische woonhuizen bij de naoorlogse saneringsprojecten is de monumentenlijst ten opzichte van de eerdere Voorlopige Lijst fors uitgebreid met vele 'kleine' monumenten omdat die onmisbare schakels zijn in het typisch Nederlandse stadsbeeld.

Afb. 7. Nieuwmarktbuurt in Amsterdam tijdens de aanleg van de metro, met protestteksten op de resterende huizen, 1974 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Vervaardigde zaak

In de lange periode van wetloze monumentenzorg waren de reikwijdte van de bescherming en de definitie van het begrip ‘monument’ stof voor discussie bij de verkenning van de mogelijkheden tot implementatie van wettelijke regelgeving. Het betrof in hoofdzaak drie kwesties: het onderscheid tussen ‘cultuur’ en ‘natuur’, dat tussen ‘roerend’ en ‘onroerend’ en dat tussen bouwwerk en samenhangend stads- of dorpsbeeld. Was J.C. Overvoorde in zijn eerste *Bulletin*-artikel al begonnen met een internationale vergelijking, J.W. Frederiks gaf een nog uitvoeriger overzicht in zijn proefschrift over het *monumentenrecht* uit 1912 om aan te tonen dat het juridisch mogelijk was om staats-interventie bij particulier bezit omwille van een algemeen belang te legitimeren.²⁸ Onder verwijzing naar het negen jaar eerder verschenen opstel van de Weense kunsthistoricus Alois Riegl over de ‘moderne monumentencultus’ had het begrip ‘monument’ volgens Frederiks tenminste twee betekenissen: enerzijds de opzettelijk opgerichte gedenktekenen om een herinnering aan een bepaalde persoon of gebeurtenis levend te houden, anderzijds de ‘zaken, door mensenhand vervaardigd, welke getuigenis afleggen van een cultuur-periode (de monumenten van geschiedenis en kunst)’.²⁹ Door het monumentenbegrip expliciet te verbinden met ‘overblijfselen van vroegere kunst, nijverheid en wetenschap’ wilde hij een scheidslijn aanbrengen ten opzichte van de ‘merkwaardige en belangrijke voortbrengselen der natuur (de natuurmonumenten)’. Ook die verdienden naar zijn mening bescherming, maar via een afzonderlijke wettelijke regeling en wel om de praktische reden dat het ‘niet mogelijk zal wezen, bij de uitvoering dezer voorschriften van dezelfde ambtenaren gebruik te maken’ en om dezelfde praktische reden meende hij dat ‘ook het stedelijk en landelijk schoon niet in de monumentwet moet worden beschermd’.³⁰ Daarentegen wilde hij – en vele medestanders – geen onderscheid maken tussen de roerende en de onroerende zaken, ‘welke, door mensenhand vervaardigd, uit een oogpunt van geschiedenis en kunst belangrijk zijn’, wat in het verlengde lag van de instructies voor de monumentenbeschrijving.³¹ Hij wilde niet alleen, evenals De Stuers, kunstuitvoer voorkomen, maar ook een historisch ontstane eenheid bewaren van (kunst-)object en ruimte, zoals de buitgemaakte vaandels en de ‘prachtige Zeeuwsche gobelins’, die eerst ‘lagen te beschimmelen in een hok’ maar door tussenkomst van de minister waren gered van onverschilligheid en weer de vergaderzaal van de Provinciale Staten in Middelburg sierden (afb. 8).³² In de uiteindelijk aanvaarde Monumentenwet zijn Frederiks’ voorstellen voor uit- en insluiting van ‘vervaardigde zaken’ precies omgekeerd toegepast. Zo is voorzien in de mogelijkheid om beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen, maar is de bescherming van monumenten beperkt tot alleen onroerende goederen. Om praktische en financiële redenen was een wettelijke bescherming van roerende monumenten ‘noodzakelijk noch wenselijk’ volgens de toenmalige regering.³³ Desondanks zijn vele roerende artefacten alsnog wettelijk beschermd vanwege hun oudheidkundige, volkskundige of kunsthistorische waarde, omdat zij zijn aangemerkt als ‘onroerend door bestemming’. Dit geldt met name voor objecten in een historisch kerk-interieur,

Afb. 8. Een van de historische wandtapijten, door F. Spierinx gemaakt rond 1600 in opdracht van de Staten van Zeeland, voorstellende de Slag bij Bergen op Zoom (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1922)

die daarmee ‘aard- en nagelvast verbonden’ zijn, zoals orgel, preekstoel, doopvont, doophek, altaar, communiebank, biechtstoel of kaarsenkroon (afb. 9). Voor de rouw-, familie- en predikantenborden is dit misschien minder evident, al zijn hiervan diverse exemplaren beschermd, evenals enkele tientallen luidklokken, die de oorlog hadden overleefd. Ook in een voor de internationale burgerrechten bijzonder ensemble als het Vredespaleis in Den Haag maken diverse roerende zaken deel uit van de bescherming, als onderdeel van het oorspronkelijke samenwerkingsconcept van de deelnemende landen aan de tweede

Afb. 9. Interieur van de Hervormde kerk met preekstoel, kerkbanken en orgel te Hollum op Ameland (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1972)

Afb. 10. De Ferdinand Bolzaal, ingebouwd in het Vredespaleis met oorspronkelijke zeventiende-eeuwse schilderijen van Bol en De Lairese (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2003)

Vredesconferentie van 1907, zoals verlichtingsarmaturen, meubels, sculpturen, vazen, tapijten en schilderstukken, naast verschillende tuinsieraden en het toren-uurwerk. Bovendien zijn enkele zeventiende-eeuwse schilderijen uit andere panden gemonteerd in een nieuwe entourage, bij voorbeeld de Ferdinand Bolzaal, met schilderijen van Bol en Gerard de Lairese (afb. 10).³⁴ Het onderscheid tussen 'losse' en 'vaste' onderdelen is dan ook minder scherp te bepalen dan op papier mogelijk lijkt. Hetzelfde geldt voor het onroerende of roerende karakter van geheel of gedeeltelijk verplaatste monumenten, zoals molens, een tuinkoepel of het historische huis de Oliphant (nu te Rotterdam), die vanwege andere ruimtelijke ontwikkelingen niet op de oorspronkelijke plaats behouden konden blijven.

Het onderscheid ten opzichte van de natuur liet zich evenmin makkelijk maken. De grote keien van hunebedden, bijvoorbeeld, waren geheel door de natuur gevormd, maar de stapeling was door mensen geschied en daarmee waren zij toch van monumentaal belang. Sterker nog, zij waren een geliefd excursiedoel geworden voor jong en oud (afb. 11).

Ook de aanleg van historische tuinen, parken en buitenplaatsen, de plantsoenering van bolwerken en andere genres van 'groen erfgoed' is door tussenkomst van de mens tot stand gekomen en als 'cultureel erfgoed' te beschouwen als een 'vervaardigde zaak'.³⁵

Afb. 11. Familieuitstapje naar hunebed D18 in Rolde, Drenthe (collectie Redmer Alma, Warffum)

Tenminste vijftig jaar oud

Bij de negentiende-eeuwse discussies rondom het monumentenbegrip was sprake van een sterke oriëntatie op het (glorieuze) verleden en stond de herinneringswaarde voor het vaderland vaak voorop. Daarnaast waren de historische vormtaal, constructie en materiaalgebruik en andere kenmerken een reden voor bewaring als bron voor studie en als inspiratiebron voor de eigentijdse (bouw)kunst (wat nog steeds geldt). Kort na 1900, toen de eerste leidraad voor de *Geïllustreerde Beschrijving* werd opgesteld, was de totale bebouwing, naar verhouding, nog overzichtelijk en was de kunsthistorische discipline nog in opkomst, waarbij veel aandacht werd besteed aan stijlperioden en stijlkenmerken. De toenmalige Rijkscommissie wilde zich beperken 'tot de monumenten, ontstaan vóór 1850, omdat omstreeks dat jaar op het gebied der bouwkunst het begin valt waar te nemen van een herleving, welke ontwikkeling nog voortduurt en omdat het haar wenschelijk voorkwam geene werken op te nemen, waarvan de makers nog leven, daar de waardebepaling van zulke werken, noodzakelijk voor de beslissing of zij al dan niet als artistiek monument behooren te worden vermeld, haar in strijd scheen met den retrospectieven aard van haren werkkring'.³⁶ De monumentenbeschrijving was primair bedoeld als basismateriaal voor onderzoek en daarvoor leek, naar de maatstaven van die tijd, een zekere afstand in de tijd wenselijk.

Voor de mogelijke *bescherming* van monumenten was het lange tijd de vraag of die zich alleen tot de oudere bouwkunst, daterend vóór 1850, moest beperken. Zo sprak bijvoorbeeld De Stuers al over oude en nieuwe (eigentijdse) monumenten en bemoeide hij zich persoonlijk met de vormgeving van diverse overheidsgebouwen en restauraties, maar hij was niet de enige.³⁷ Het bestuur van de NOB beseftte eveneens dat de wettelijke bescherming van monumenten van kunst en geschiedenis 'van bijzonder belang is niet slechts voor onze oude monumenten, maar ook voor onze tegenwoordige kunstvoortbrengselen, die eenmaal monument zullen worden'.³⁸ Toch meende het te moeten voorstellen dat onroerende zaken 'tenminste 50 jaar oud zijn' om voor wettelijke bescherming in aanmerking te komen, 'om zoveel mogelijk te voorkomen, dat het werk van nog levende kunstenaars aan zulk oordeel [over de waarde daarvan uit artistiek en historisch oogpunt] wordt onderworpen'.³⁹ Architect H.P. Berlage deelde die opvatting niet en pleitte ervoor om alvast een begin te maken met het verzamelen van voorwerpen van moderne kunst naast een museum voor oude kunst, omdat hij van mening was dat ook al in de eigen tijd een oordeel geveld kon worden. Wel onderschreef hij volledig de noodzaak van een nationale Monumentenwet, eraan herinnerend dat het Amsterdamse gemeentebestuur bijna het oude Spinhuis had laten slopen voor de bouw van een nieuw politiebureau en dat de afbraak mede door tussenkomst van de Schoonheidscommissie was voorkomen: 'de moderne architecten zijn dus met dezelfde piëteit tegenover de oude monumenten vervuld als de archeologen, maar meenen bovendien dezen bij de uitoefening van hun beroep als bron van studie en leering niet te kunnen missen'.⁴⁰

Als jurist wees Frederiks in zijn proefschrift op een heel ander aspect. Hij betoogde dat ook voor de roerende monumenten een

tijdgrens van vijftig jaren in de wet moest worden opgenomen, niet vanwege het NOB-voorstel maar om aan de 'auteur zelf' de gelegenheid te bieden 'grooten invloed uit te oefenen' op de beslissing van het wel of niet 'klasseren' van monumenten.⁴¹ Hiermee verwees hij indirect naar het auteursrecht, waarvoor in hetzelfde jaar als zijn promotie voor het eerst een beschermende wet was aangenomen. De Auteurswet, waarop in beginsel ook architecten een beroep konden doen indien een serieuze aantasting van hun gebouwde geesteskinderen nadeel zou kunnen toebrengen aan hun reputatie als ontwerper, werd echter zelden ingezet als middel om dreigende vermindering te verhinderen en tegen dreigende vernietiging van een bouwwerk bleek het instrument niet effectief.⁴²

Zolang het nog kon gebeuren dat een bijzonder middeleeuws monument als de Nieuwe Zijdskapel te Amsterdam in 1908 werd afgebroken, ondanks vele burgerprotesten tegen deze 'gruweldaad' van zinloze cultuurvernietiging, leek een verdere uitbreiding van het nominale monumentenpotentieel met jongere bouwkunst niet bevorderlijk voor een snelle invoering van een nationale Monumentenwet.⁴³ De opgave om een landelijke monumenteninventarisatie uit te voeren was al zwaar genoeg voor de beperkte groep deskundigen en de beperkte middelen die hiervoor beschikbaar waren.

In de vooroorlogse decennia werd vooral gekeken naar de 'grote' monumenten zoals kerken, kastelen, raadhuisen en paleizen. Zij hadden een zekere 'ouderdomswaarde', waarvoor niet per se een stilistische zuiverheid vereist was. Die kwestie was vooral aan de orde bij eventuele restauraties. Voor diverse architecten en kunsthistorici was de erfenis van de negentiende eeuw veel problematischer, omdat de neo-stijlen werden afgedaan als 'namaak' en de technische staat of functionaliteit na een eerste levenscyclus vaak sterk was verminderd, waardoor nieuwe investeringen nodig waren voor verbetering. Het idee om een zekere tijdsafstand in acht te nemen bij de beoordeling van de jongere bouwkunst was wetenschappelijk gezien niet onlogisch, maar gaf in de praktijk nog meer bedreiging voor het voortbestaan van de kandidaat-monumenten van na 1850 dan al voor de oudere bouwkunst het geval was omdat een algemeen sloopverbod ontbrak en de modernisering krachtig doorging met sloop en nieuwbouw.

Heel even leek de leeftijdsgrens verlaagd te kunnen worden tot dertig jaar na de oplevering, maar dit voorstel werd uiteindelijk, in 1961, niet overgenomen en evenmin bij de vernieuwing van de wet in 1988.⁴⁴ Intussen is de afschrijvingstermijn steeds korter geworden en de druk op vervanging steeds groter (onder andere vanwege hogere eisen ten aanzien van techniek, comfort, energiebesparing en veiligheid), reden waarom een eventuele leeftijdslimiet in diverse monumentenwetten van andere Europese landen is verlaagd of afgeschaft. Bij de invoering van de vijftig-jarengrens was zo een spoedige en massale afbraak niet voorzien. De strikte hantering van het leeftijdscriterium is fataal geworden voor potentiële monumenten als de stations van Sybold van Ravesteyn te Utrecht, Gouda en Rotterdam, het Instituut voor de Veredeling van Tuinbouwgewassen te Wageningen, de Maria Regiakerk te Bostel, de Sint Josefkerk te Vaals, de hallen van het Stationspostkantoor te Amsterdam en vele ande-

Afb. 12. Het jongste rijksmonument: de Euromast te Rotterdam (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2002)

re.⁴⁵ Het jongste rijksmonument is tevens het hoogste van de stad: de Rotterdamse Euromast (afb. 12) die naar ontwerp van Hugh Maaskant (1958-1960, verhoogd in 1969-1970) is gebouwd in verband met de Floriade-tentoonstelling in het Park.⁴⁶

Bij de jongste wetswijziging is de minimum-leeftijd in het kader van de ‘modernisering van de monumentenzorg’ met ingang van 2012 alsnog komen te vervallen.⁴⁷ Achteraf gezien had Berlage wat betreft het eigentijdse oordeelsvermogen misschien gelijk, al is het tegenwoordig de vraag of de oude gebouwen nog voldoende worden bestudeerd ter lering en inspiratie voor het architectenvak. Bovendien is de voor selectie te beoordelen naoorlogse gebouwen-voorraad een veelvoud van alle oudere bouwkunst bij elkaar.

Schoonheid

De NOB-wetsvoorstellen en dat van Frederiks noemden het belang van kunst – naast geschiedenis – als een van de hoofdargumenten voor wettelijke bescherming van oude gebouwen en roerende monumenten, met het doel om te behouden wat er is, niet met de verplichting om te restaureren. Zij vermeden de invoering van het criterium ‘schoonheid’ als rechtsgrond voor bescherming, maar stelden wel voor dat gemeenten bepalingen

tegen ontsiering zouden opnemen in hun bouwverordening door wering van reclames en eisen betreffende plaatsing, hoogte en ‘aesthetiek der nieuwe gebouwen’. Frederiks poneerde in 1912, in zuiver juridische zin: ‘skyscrapers in de nabijheid van een monument kunnen dus worden geweerd’.⁴⁸ De nadien uitgevoerde hoogbouw in een historische omgeving toont echter aan dat op eventuele hoogtebeperkingen vele uitzonderingen mogelijk zijn. Ook Frederiks’ veronderstelling dat gemeenten via toevoeging van het criterium ‘schoonheid’ in de Woningwet bepalingen zouden opnemen in de bouwverordening om te ‘verhinderen, dat een onkundig timmermansbaasje zijn smakeloze ontwerpen uitvoert en daarmee de gehele omgeving, dus eventueel een monument, ontsiert’ is niet overal bewaarheid geworden.

Daarom is het opmerkelijk dat juist de toenmalige gemeentearchitect van Amsterdam kritiek had op Frederiks’ terughoudendheid. In *De Gids* (1913) schreef A.W. Weissman (ontwerper van onder andere het Stedelijk Museum te Amsterdam) een stevig betoog over ‘het recht op schoonheid’. Hij hekelde de ‘te groote waardeering van de stoffelijke zijde des levens’ en het feit dat ‘men ook voor de schoonheid, door vroegere geslachten nagelaten, slechts iets [voelde], wanneer die in geldswaarde kon worden uitgedrukt. [...] De negentiende eeuw, de eeuw der wetenschap, heeft de kunst verwaarloosd.’ Zoals blijkt uit diverse Duitse voorbeelden was het juridisch mogelijk om een algemeen recht op schoonheid via wetten te beschermen ‘tegen de baatzucht of de onwetendheid’ op grond van de stelling van rechtsgeleerde Karl Heyer: ‘Ieder eigenaar, die schoonheid vernietigt, alleen om winst te behalen, maakt misbruik van zijn eigendomsrecht’. Daarom stelde Weissman voor om naast een ‘monumentenwet’ ook een ‘heemschutwet’ in te voeren opdat zowel over oude als nieuwe schoonheid gewaakt zou worden.⁴⁹ Naar aanleiding van de vrees van de minister ‘dat daardoor het rijk op

Afb. 13. Donkere Allee van havezathe Oldruitenborgh, met achttiende-eeuwse buste van Eva (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1965)

grote kosten gejaagd zou worden' vroeg hij retorisch: 'Maar mag een beschaafde en welvarende Staat als Nederland niet wel wat voor de gedenktekenen, die aan zijn grootsch verleden herinneren, over hebben?', en hij sloot af met de stelling: 'ook op het behoud van deze schoonheid heeft ons volk recht'.⁵⁰

Blijkens een *Gids*-artikel van een jaar later over de 'eischen van het verkeer' wilde Weissman, evenals Jan Veth (auteur van het pamflet *Stedeschennis*, 1901), dat ook bij gemeentelijke beslissingen over verkeersdoorbraken en dempingen rekening werd gehouden met het historisch stadsschoon. 'Ook de schoonheid vindt baat bij het behoud van schilderachtige grachten; het zou zeker niet verstandig zijn, dit stadschoon, waarom Amsterdam vermaard is, noodeloos op te offeren.'⁵¹

Ten opzichte van het begrip 'kunst' had de term 'schoonheid', al was die misschien even moeilijk te definiëren, het voordeel dat die minder exclusief was en ook voor het volk begrijpelijk, zoals Henri Polak en andere 'heemschutters' goed beseften (afb. 13). Het schoonheidsbegrip appelleerde aan zowel de klassieke *Bildungswaarden* van het Ware, het Goede en het Schone als de romantische fascinatie voor ruïnes en zichtbare sporen van ouderdom en vergankelijkheid. In de monumentenzorg werd aanvankelijk vooral gestreden voor het behoud van de 'doorleefde schoonheid' van eeuwenoude kathedralen en stadspoorten en het 'patina van de tijd' op bronzen beelden en andere kunstwerken. Geleidelijk kwam daar waardering voor de buiten gebruik geraakte 'monumenten van bedrijf en techniek' bij, zoals molens en boerderijen en vervolgens stoomgemalen en fabrieken en hun industriële schoonheid.

Zoals gezegd, was het lange tijd problematisch om het schoonheids criterium ook van toepassing te verklaren voor de monumenten van de 'Lelijke Tijd', vanwege smaakverschillen over de architectonische kwaliteit en de rol van de industrialisatie, die zoveel oude schoonheid had vernietigd. Maar na de invoering van de Monumentenwet kwam hierin verandering, toen bleek dat ook de 'jongere bouwkunst' meer en meer bedreigd werd in het voortbestaan door alweer een moderniseringsgolf (afb. 14). Voor een beoordeling van de monumentale schoonheid werden de criteria verijnd.⁵² Daarbij werd al doende het accent verschoven van een (anonieme) ouderdomswaarde naar een op bepaalde architectenreputaties gestoelde nieuwerheidswaarde, die werd verbonden met de kwaliteiten van het oorspronkelijk ontwerp en de bedoelingen van de architect, zoals de Beurs van Berlage en het Rietveld-Schröderhuis. De invloed van de tamelijk eenzijdige historiografie van de 'moderne bouwkunst' doet zich vaak zo sterk gelden dat het bij de latere instandhouding moeite kost om de 'jonge monumenten' ook in een historisch perspectief te beschouwen en genuanceerd te denken over latere wijzigingen en noodzakelijke aanpassingen, alsof elk meesterstuk van architectuur gedoemd is om er eeuwig jong uit te zien (afb. 15).

Betekenis voor de wetenschap

De eerste associatie die het begrip 'wetenschap' oproept, is tegenwoordig meestal ingegeven door ontwikkelingen in de exacte of sociale vakdisciplines. De rond 1910 actieve pleitbezorgers van de monumentenbescherming dachten echter voorna-

Afb. 14. Geveltop van de voormalige strokartonfabriek De Toekomst in Scheemda, Groningen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2005)

melijk aan de humaniora, meer specifiek de (kunst)geschiedenis en de archeologie of oudheidkunde, wanneer zij spraken over 'de betekenis voor de wetenschap' van de monumenten 'als het steenen archief van de beschavingsgeschiedenis van ons volk' en de 'schat van oudheden, dien onze bodem nog bergt, aangezien daaraan de kennis van de geschiedenis onzer voorouders gedeeltelijk hangt'.⁵³ De NOB-wetsvoorstellen wilden niet zo ver gaan dat alle bodemkundige vondsten, van bijvoorbeeld terpenonderzoek, automatisch staatseigendom zouden worden. Volgens filoloog-archeoloog Carl Wilhelm Vollgraff waren 'al die voorwerpen niet gelijk te stellen met monumenten', maar was het een zaak van nationaal belang dat de wet 'de kennis, het wetenschappelijk onderzoek van alle oudheden, die nog te vinden zijn' zou waarborgen en 'aan de overheid een wapen zal geven om *in zeer ernstige gevallen* vandalisme, blinde en stijfhoofdige vernielzucht, te kunnen keeren'.⁵⁴ Hiermee werd eigenlijk gezegd dat opgravingen door onbevoegden niet mochten worden toegestaan. Evenzeer als een monument bescherming verdiende tegen vermindering door onoordeelkundig handelen diende ook versterking van het bodemarchief door onbevoegden voorkomen te worden. In de uiteindelijke wet is daarom bepaald dat alleen door de betreffende minister aangewezen diensten, instellingen en personen bevoegd zijn om archeologisch graafwerk te verrichten (Monumentenwet 1961, art. 22).

Bij de bovengrondse monumenten is de betekenis voor de wetenschap vaak opgedeeld naar subdisciplines, zoals 'oudheidkundige waarde' (bij voorbeeld ruïnes van kastelen) en sinds de laatste twee decennia ook 'bouwhistorische waarde' voor specifieke constructies en materiaaltoepassingen (afb. 16). Juist vanwege de onvervangbare historische materialiteit zijn de monumenten van belang als bron van kennis over wonen, werken, bouwen en smaakontwikkeling door de tijd heen. Is het schoonheidsbegrip voornamelijk verbonden met de algemene zichtbaarheid van monument voor zowel leken als deskundigen, de betekenis voor de wetenschap geeft des-

Afb. 15. Truus Schröder-Schräder in haar wereldberoemde huis dat Gerrit Rietveld samen met haar in 1924 heeft ontworpen in Utrecht (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1981)

Afb. 16. De leden van de Rijkscommissie op excursie ter beoordeling van de ruïne Tootenburg op het terrein van havezathe Oldruitenborgh (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1965)

kundige *professionals* het recht om *hands on* onderzoek te verrichten aan monumenten, of het nu gaat om dateringen, bouwgeschiedenis, materiaal- en kleurtoepassing of gebruiksgeschiedenis. In het letterlijke spraakgebruik heeft echter recentelijk een omkering plaatsgevonden voor de toepassing van de 'betekenis voor de wetenschap', misschien mede onder invloed van het modernistische ontwerpprincipe *form follows function* en de opkomst van nieuwe gebouwtypen. Nu wordt dit criterium meestal beperkt tot specifiek voor de (exacte) wetenschapsbeoefening geconstrueerde objecten, zoals een laboratorium of radiotelescoop, of voor wetenschapseducatie opgerichte gebouwen als het Evoluon te Eindhoven (afb. 17). Geen groter contrast dan met het zeldzame huis-Planetarium van Eise Eisinga te Franeker. Alleen een bescheiden naambord op de achttiende-eeuwse gevel maakt de voorbijganger attent op de bijzondere inhoud – een waar monument van burgerlijk-bescheiden en wetenschaps-dienende Verlichting (afb. 18).

Afb. 17. Het futuristisch ogende Evoluon, in 1966 gebouwd als museum voor wetenschap en techniek bij Philips in Eindhoven; toekomstig rijksmonument? (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1997)

Volkskundige waarde

In eerste instantie ging alle aandacht uit naar de monumenten van de 'hoge' cultuur, zoals de geschiedenis zich ook concentreerde op de 'grote daden' van de 'grote mannen' (vrouwen waren nauwelijks in beeld). Tegen het einde van de negentiende eeuw begon de volkskunde zich als een aparte discipline te ontwikkelen en werden bouw- en leefwijzen van het 'gewone volk' en specifieke streken bestudeerd en gedocumenteerd. In 1903 achtte de Rijkscommissie het weliswaar niet nodig om in navolging van de Duitse deskundigen 'niet alleen de traditionele bouwwijze der boerenwoning, doch ook de aan bepaalde streken eigene meubelen, voorwerpen voor huiselijk gebruik, werktuigen en kleederdrachten, uitvoerig te behandelen', onder meer omdat hierover al een goede monografie was verschenen.⁵⁵

Afb. 18. Het achttiende-eeuwse grachtenpandje te Franeker waarin Eise Eisinga zijn nog altijd werkende Planetarium heeft ondergebracht (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1946)

Afb. 19. Limburgs bakhuisje in vakwerk aan de Bommerigeweg in Helle (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1967)

Allengs kwamen de oude hofsteden, molens, smederijen en andere ambachtelijke behuizingen als vlas- en kalkovens en bakhuisjes steeds meer in de verdrukking door de opkomende mechanisering (afb. 19). Ook dat ontsnapte niet aan de aandacht van de voorlieden van de monumentenzorg en de volkskundigen. Mede geïnspireerd door Scandinavische voorbeelden zorgden zij ervoor dat in 1918 op landgoed de Waterberg bij Arnhem het eerste Openluchtmuseum van Nederland werd geopend en dat daarheen historische bouwwerken als de Huizer graanmolen en een Volendammer peurdershut werden verplaatst om te worden tentoongesteld als een 'echt' object van volkscultuur.⁵⁶

Verplaatsing van monumenten ging feitelijk in tegen het wetenschappelijk ideaal van behoud *in situ*, maar werd aanvaardbaar geacht omdat een integraal behoud van vorm en functie in de oorspronkelijke *setting* van de betreffende gebouwen niet realistisch was. Zodoende werden na de oorlog nog andere museale clusters gevormd van verplaatste monumenten van volkskundige waarde, zoals de Zaanse Schans en het Zuiderzeemuseum, om de herinnering aan de oude ambachten (en speciaal de visserijcultuur) levend te houden en er educatieve en toeristisch-commerciële activiteiten te ontplooiën.

Bij de invoering van de Monumentenwet was de waardering voor 'kleine' monumenten als historische woonhuizen, molens, boerderijen en pre-industriële monumenten van bedrijf en techniek – mede vanwege de grote verliezen door oorlogsschade en radicale naoorlogse sanering en wederopbouw – zo sterk gegroeid dat het aanvankelijke bezwaar tegen inmenging van staatswege in de particuliere eigendom was afgenomen, omdat zij naar verhouding steeds zeldzamer waren geworden, bij wijze van spreken 'de laatste van hun soort' (afb. 20). Bij de vervanging van de oude door de nieuwe wet in 1988 kwam het criterium 'volkskundige waarde' te vervallen en kwam hiervoor, met de vrijwel gelijktijdige heroriëntatie op de etnologische wetenschap en de geschiedenisbeoefening, de term 'cultuurhistorische waarde' in de plaats.⁵⁷

Afb. 20. Traditioneel boerderij interieur aan de Velswijkweg in Zelhem, Gelderland; drie jaar later na brand geheel gesloopt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1978)

Terreinen en zaken met daaraan verbonden geschiedkundige herinneringen

Zo langzamerhand lijkt het bijna vergeten dat de eerste wet ook een bepaling bevatte die niet zozeer de historische materialiteit van bepaalde monumenten veilig wilde stellen alswel de aan bepaalde terreinen en zaken verbonden geschiedkundige – veelal krijgshistorische – herinneringen. Deze laten zich ten dele teruglezen op de historische plek, zoals de voormalige vestinggebieden en terreinen van borgen met hun omgrachting. Nederland was eeuwenlang gevrijwaard gebleven van grote veldslagen totdat de Tweede Wereldoorlog uitbrak. De herinneringen daaraan zijn nog steeds ‘een open zenuw’ in onze samenleving en inmiddels wordt steeds meer aandacht besteed aan de ‘sporen van de oorlog’.⁵⁸

Bij de invoering van de eerste Monumentenwet bleek onverwacht een uitzondering mogelijk op de vijftig jaren grens. Bij Ouwkerk zijn de vier caissons beschermd die oorspronkelijk waren bestemd voor gebruik bij de geallieerde invasie op D-Day in Normandië in 1944, maar als ongebruikte reserve-exemplaren na de dijkbreuk bij de Watersnoodramp van 1953 zijn overgevoerd en ingezet om de dijkschade blijvend te herstellen. Zo zijn aan de schots en scheef boven het gras uitstekende betonnen gevaarten herinneringen verbonden van twee bewogen episodes in de Zeeuwse en internationale geschiedenis die in de jaren zestig belangrijk genoeg zijn geacht voor verlening van een beschermde monumentenstatus.

Des te wranger was het dat in Amsterdam twee belangrijke gedenkplaatsen van de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog – het ‘Achterhuis’ van de familie Frank aan de Prinsengracht en de Hollandse Schouwburg – slechts ternauwernood

Afb. 21. Publieke aanwijzing van de Grebbelinie in Renswoude als rijksmonument door staatssecretaris Halbe Zijlstra, tweede van links (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2011)

waren ontkomen aan naoorlogse plannen tot afbraak.⁵⁹ In de vroege wederopbouwjaren wilde men al die herinneringen aan de nazi-terreur en Hongerwinter het liefst zo snel mogelijk vergeten. Maar voor de herdenking van de oorlogsslachtoffers werden wel tientallen oorlogsmonumenten opgericht en enkele erebegraafplaatsen aangelegd; het waren eigenlijk de eerste publieke gedenktekenen in Nederland met een ‘intentionele herinneringswaarde’ en nu worden zij – selectief – als culturele monumenten beschermd. Het is immers al meer dan een halve eeuw geleden dat het Nationale Monument op de Dam is gebouwd.⁶⁰ Meer in de lijn van de traditionele militaire connotatie van de ‘geschiedkundige herinneringen’ is de aanwijzing in 2011 van de Grebbelinie als een beschermd monument (afb. 21).

Afb. 22. Lichthuis Oud-Kraggenburg en voormalige vluchthaven aan de Zwartemeerweg in de tegenwoordige Noordoostpolder (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1999)

Afb. 23. Naamsteen van het inmiddels verdwenen woonoord Schattenberg voor de opvang van Molukkers op het voormalige kampterrein van Westerbork (Marieke Kuipers, 2011)

Hierbij wordt in de registeromschrijving ook direct gerefereerd aan de ‘herinneringswaarde wegens de met de linie verbonden rol tijdens de gevechtshandelingen in 1939-40’.⁶¹

Cultuurhistorische waarde

Bij de invoering van de nieuwe Monumentenwet van 1988 werden niet alleen een vergaande decentralisatie van de uitvoering ingevoerd maar ook de inhoudelijke wijziging in de omschrijving van het monumentenbegrip. Voortaan was ‘cultuurhistorische waarde’ het derde hoofdcriterium – naast schoonheid en betekenis voor de wetenschap – in plaats van ‘volkskundige waarde’. De vervanging ging vrijwel geruisloos en de term, hoe-

wel nauwelijks gemotiveerd of gepreciseerd, vond onmiddellijk ingang bij de projectmatige inventarisaties en selecties van de jongere (steden)bouwkunst uit de periode 1850-1940, die het rijk in die jaren in nauwe samenwerking met de vier grote steden en de twaalf provincies uitvoerde.⁶² De twee componenten, ‘cultuur’ en ‘geschiedenis’, gaven beide de nieuwe accenten aan in de vakdisciplines, waarbij het alledaagse leven steeds meer onderwerp van studie was en ook het verschil tussen ‘hoge’ en ‘lage’ cultuur minder telde. Waar in de lange aanloop tot de eerste wet sterk de nadruk had gelegen op een verheven karakter van het verleden, verbonden met een tamelijk eenduidig beeld van het vaderland, was vanaf de jaren na 1970 steeds meer aandacht gegroeid voor regionale diversiteit (bij voorbeeld bollenschuren en mijnmonumenten) en de invloed van de industrialisatie, zodat aan stoomgemalen, watertorens, fabriekscomplexen en ander industrieel erfgoed zonder enig bedenken een cultuurhistorische waarde werd toegekend. En hetzelfde gold voor begraafplaatsen, sportgebouwen en nieuwe ontginningsboerderijen. Voor het eerst was ‘het Nieuwe Land’ van de in 1942 drooggevalen Noordoostpolder als een gelijkwaardig gebied meegenomen en werden monumenten in en om de nieuwe dorpen beschermd, voor zover de vijftig jaren grens dat toeliet. Eerder was hier slechts incidenteel een monument van voor de inpoldering aangewezen, zoals het complexje Oud-Kraggenburg met lichtwachterswoning, vluchthaven en vluchtoploopbrug vanwege de ‘historisch-waterbouwkundige betekenis’ (afb. 22).⁶³ Wie nu het monumentenregister doorloopt zal verrast zijn door de grote interpretatieruimte die het begrip ‘cultuurhistorische waarde’ biedt. Anderzijds is het de vraag of dit cultuurbegrip even kritiekloos kan worden opgevoerd als verwijzing naar een min of meer samenhangend verleden of vaderland als voor en

Afb. 24. Hooglandse Kerkgracht in Leiden met links het historische huis ‘In het Land van Beloften’ voor Lutherse vluchtelingen en in het midden de gevels van het voormalig Heilige Geest Weeshuis (Marco Langbroek, 2007)

tijdens de eerste Monumentenwet is gebeurd, omdat diverse ‘sporen van de oorlog’, zoals de bunkers van de Atlantikwall en de restanten van kamp Westerbork, herinneren aan een cultuur van onderdrukking en collaboratie (afb. 23). Ontegengesteld gaat het om ‘plaatsen van herinnering’ en zaken waaraan geschiedkundige herinneringen zijn verbonden die als vermaning niet mogen worden vergeten. In die zin zijn het met recht monumenten. Toch wringt het om hieraan *cultuurhistorische* waarden toe te kennen. Daar komt nog bij dat de ‘cultuurhistorie’ van kamp Westerbork en zijn latere omvorming tot het Molukse woonoord Schattenberg (1951-71) vele lagen heeft, die zeer uiteenlopende betekenissen hebben voor de al even divers samengestelde bevolking van tegenwoordig.⁶⁴ De vroeger bijna vanzelfsprekende verwijzing naar een ‘gedeeld verleden’ – al was er een groot stands- en plaatsverschil – doet sinds de laatste decennia steeds minder opgeld nu hier een steeds grotere groep Nieuwe Nederlanders woont voor wie de historische monumenten staan in het ‘land van aankomst’, om met Paul Scheffer te spreken.⁶⁵ De Monumentenwet staat al lang niet meer in dienst van een ‘nationale’ opvoeding, maar de actuele discussies over de nieuwe moskeeën en minaretten in het stadsbeeld vragen om een genuanceerd standpunt over zowel de ‘Nederlandsheid’ van onze cultuur, als over ons (geschied)beeld van een tolerant ‘Land van Beloften’ (afb. 24). Per slot van rekening is de invoering van de Monumentenwet altijd gerechtvaardigd geweest door de argumenten van ‘verbinding’ en ‘beschaving’ en een internationale oriëntatie.

Noten

- ¹ F. Choay, *L'Allégorie du Patrimoine*, Parijs 1992, 9-129.
- ² *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1825) XII, 73-76 (www.dbnl.org/tekst/_jaa002182501_01/_jaa002182501_01-x.pdf).
- ³ W. van Leeuwen, V. van Rossem en C.P. Krabbe, ‘Muiderslot: authenticiteit en verbeelding’, *Jaarboek Cuypersgenootschap* (2008) 20/24, 6-85.
- ⁴ J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975.
- ⁵ J.W. Frederiks, *Monumentenrecht*, Leiden 1912, 23-34.
- ⁶ Deze commissie bestond uit architect Pierre Cuypers (voorzitter), kunsthistoricus/letterkundige Jan Kalf (secretaris), de architecten Jos Cuypers, H. Evers, C.H. Peters, J.A. Frederiks en L.C. Hezenmans, generaal F.A. Hoefer, de archivariissen J.C. Overvoorde en S. Muller en de jurist/kunstkenner V.E.L. de Stuers; Frederiks 1912 (noot 5), 40, noot 1.
- ⁷ J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Noordbrabant. Eerste stuk: de monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, Utrecht 1912.
- ⁸ Rijkscommissie, ‘Voorbericht’, in: Kalf 1912 (noot 7), I; *Die Denkmalpflege* 4 (1902), 76 e.v..
- ⁹ Kalf 1912 (noot 7), VII.
- ¹⁰ *Handelingen Eerste Kamer*, 17 maart 1921, 661 (www.sgd_19201921_0001279.pdf).
- ¹¹ *Handelingen Eerste Kamer* 1921 (noot 10).

- ¹² *Handelingen Eerste Kamer* 1921 (noot 10).
- ¹³ V.E.L. de Stuers, ‘Holland op zijn smalst’, *De Gids* 17 (1873), 320-402 (citaten: 324-325). N.B. cursiveringen door de auteur.
- ¹⁴ Zie voor levensloop en betekenis van De Stuers: J.A.C. Tillema, *Victor de Stuers. Ideeën van een individualist*, Assen 1982; J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004; M. Beek e.a., *Victor de Stuers. Holland op zijn smalst*, Bussum 1975.
- ¹⁵ De Stuers 1873 (noot 13), 325-326.
- ¹⁶ H.E. van Gelder, ‘Voorrede’, in: H.E. van Gelder (red.), *Wettelijke monumenten-bescherming. Adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 's-Gravenhage 1910, V; Frederiks 1912 (noot 5).
- ¹⁷ www.troonredes.nl/2010/troonrede-van-18-september-1928; www.troonredes.nl/2010/troonrede-20-september-1955; M. Polano en M.C. Kuipers, ‘Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950’, in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 66-78.
- ¹⁸ D. van Laanen, ‘Aangehouden zorg. Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947’, in: Schulte 1995 (noot 17), 8.
- ¹⁹ G. Berends, ‘De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren’, in: Schulte 1995 (noot 17), 49-65.
- ²⁰ K. Bosma, *Schuilstad. Bescherming van de Bevolking tegen Lucht-aanvallen*, Amsterdam 2006; J. Kalf, *Eerste voorloopig verslag betreffende den stand der werkzaamheden van de kunstbescherming tegen oorlogsgevaaren*, 's-Gravenhage 1940.
- ²¹ Polano en Kuipers 1995 (noot 17), 71.
- ²² Polano en Kuipers 1995 (noot 17), 71-73.
- ²³ Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal, Zitting 1955-56 nr. 4115, Memorie van Toelichting no. 3, 7 (www.sgd_19551956_0001345.pdf).
- ²⁴ Stukken der Tweede Kamer (noot 23), 6.
- ²⁵ Choay 1992 (noot 1), 23.
- ²⁶ Beek 1975 (noot 14); Tillema 1975 (noot 4).
- ²⁷ G. Brinkgreve, ‘Het gevecht om het Huis de Pinto’, in: A. de Back e.a. (red.), *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Rotterdam 2004, 114.
- ²⁸ J.C. Overvoorde, ‘Bescherming van Monumenten, deel 1’, *Bulletin NOB* 2 (1900/1901) 2, 60-68; J.C. Overvoorde, ‘Bescherming van Monumenten, deel 2’, *Bulletin NOB* 2 (1900/1901) 3, 106-120; Frederiks 1912 (noot 5).
- ²⁹ Frederiks 1912 (noot 5), 2 en de aldaar geplaatste voetnoten.
- ³⁰ Frederiks 1912 (noot 5), 3.
- ³¹ Frederiks 1912 (noot 5), 2.
- ³² Frederiks 1912 (noot 5), 10; C. A. van Swigchem en G. Ploos van Amstel, *Zes unieke wandtapijten, strijd op de Zeeuwse Stroomen 1572-1576*, Zwolle 1991.
- ³³ L. van Leeuwen, *Monumentenwet*, Zwolle 1962.
- ³⁴ Monumentenregister, mon.nr. 333074.
- ³⁵ G.W. van Herwaarden en K. Sluyterman van Loo, ‘Hoe wordt ‘Arcadië’ beschermd?’, in: G.W. van Herwaarden e.a. (red.), *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/Zeist 1998, 13-22; R. de Jong, ‘De historische buitenplaats als monument’, in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de monumentenzorg 1947-1997. Jaarboek Monumentenzorg 1997*,

- Zwolle/Zeist 1997, 158-166. Zie ook de bijdrage van N. Lensvelt in dit Bulletin.
- ³⁶ Rijkscommissie 1912 (noot 8), I.
- ³⁷ De Stuers 1873 (noot 13); Beek e.a. 1975 (noot 14).
- ³⁸ H.P. Berlage, 'Rede', in: Van Gelder 1910 (noot 16), 30.
- ³⁹ Berlage 1910 (noot 38), 32-33.
- ⁴⁰ Berlage 1910 (noot 38), 30-32.
- ⁴¹ Frederiks 1912 (noot 5), 347-348.
- ⁴² P. Tuinman, 'Wettelijke instrumenten ter bescherming en bewaring van bouwwerken', in: De Back e.a. 2004 (noot 27), 88-93.
- ⁴³ Frederiks 1912 (noot 5).
- ⁴⁴ Polano en Kuipers 1995 (noot 17), 66-78; M.C. Kuipers, 'Erkend als monument. Nieuwe beschermingsthema's in de monumentenzorg', in: Don e.a. 1997 (noot 35), 139.
- ⁴⁵ M.C. Kuipers, 'Jonge monumenten revisited. Terugblik op twee selecties zonder sancties', in: De Back e.a. 2004 (noot 27), 146-149.
- ⁴⁶ Monumentenregister, mon.nr. 531142.
- ⁴⁷ www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/monumenten-en-erfgoed-archeologie/monumenten/modernisering-monumentenzorg; http://wetten.overheid.nl/BWBR0004471/geldigheidsdatum_26-02-2012.
- ⁴⁸ Frederiks 1912 (noot 5), 414.
- ⁴⁹ A.W. Weissman, 'Recht op schoonheid', *De Gids* 77 (1913), 134.
- ⁵⁰ Weissman (noot 49), 142.
- ⁵¹ A.W. Weissman, 'De eischen van het verkeer te Amsterdam', *De Gids*, 78 (1914), 480.
- ⁵² Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, *Jongere bouwkunst. Amsterdam binnen de Singelgracht (1850-1940)*, Rijswijk/Zeist 1984.
- ⁵³ J.C. Overvoorde, 'Rede', in: Van Gelder 1910 (noot 16), 1; C.W. Vollgraff, 'Rede', in: Van Gelder 1910 (noot 16), 23.
- ⁵⁴ Vollgraff 1910 (noot 53), 27 en 25; J.C. Kamerbeek, 'Levensbericht C.W. Vollgraff', *Jaarboek 1966-1967*, Amsterdam 1968, 346-354.
- ⁵⁵ Rijkscommissie 1912 (noot 8), I.
- ⁵⁶ R. de Jong, 'Werken aan Arcadië, de toekomst van historische tuinen en parken, behoud, beheer en herstel', in: Van Herwaarden 1998 (noot 35), 295-351.
- ⁵⁷ A.C. van der Zeijden, 'Geschiedenis van de volkskunde in acht boekbesprekingen', http://www.albertvanderzeijden.nl/geschiedenis_van_de_volkskunde.htm (geplaatst op internet op 29 januari 2010); Kuipers 1997 (noot 44).
- ⁵⁸ M. de Keizer en M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010, 225-233.
- ⁵⁹ J. van der Lans en H. Vuijsje, *Het Anne Frankhuis. Een biografie*, Amsterdam 2010; E. van Voolen, 'De Hollandsche Schouwburg', in: De Keizer en Plomp 2010 (noot 58), 225-233.
- ⁶⁰ W. Ramaker en B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940/45*, Kampen 1980; M.C. Kuipers (red.), *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle/Zeist 2002, 161, 166; Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, *Monumenten van Herrezen Nederland*, Amersfoort 2007, 122.
- ⁶¹ Monumentenregister, mon.nr. 528529.
- ⁶² RDMZ, *Handleiding inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940)*, Zeist/s-Gravenhage 1987; RDMZ, *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Bouwkunst en Stedenbouw (1850-1940)*, Zeist/Utrecht 1991; M.C. Kuipers, 'Een weerbarstig onderzoeksveld ontgonnen', in: Y. Attema e.a. (red.), *Monumenten van een nieuwe tijd, Architectuur en stedenbouw 1850-1940. Jaarboek Monumentenzorg 1994*, Zwolle/Zeist 1994, 8-20; Kuipers 1997 (noot 44).
- ⁶³ Monumentenregister, mon.nr. 30726.
- ⁶⁴ D. Houwaart, *Westerbork. Het begon in 1933...*, Den Haag 1981; G. Abuys, M. en D. Mulder, *Molukkers in Westerbork. Het verhaal van woonoord Schattenberg 1951-1971*, Meppel 2011; www.kampwesterbork.nl; monumentenregister, mon.nrs. 478335, 478336, 478353, 478354, 478356.
- ⁶⁵ P. Scheffer, *Het land van aankomst*, Amsterdam 2010.

Bescherming van stads- en dorpsgezichten

Van beeld naar inhoud¹

Frits Niemeijer

De Monumentenwet van 1961 gaf ruimte voor het van rijkswege aanwijzen van beschermde stads- en dorpsgezichten, met als uitvloeisel de verplichting aan gemeenten door middel van bestemmingsplannen de cultuurhistorische waarden binnen de gezichten te beschermen. Deze waarden konden van verschillende aard zijn en de accenten die men hierin legde, zijn in de loop van vijftig jaar Monumentenwet verschoven. Er zijn zo'n 300 gezichten uit de periode tot ongeveer 1850 ingeschreven en hiernaast nog ongeveer 130 uit de hierop volgende eeuw. Dit laatste aantal groeit nog steeds en zal vermoedelijk uitkomen op ongeveer 170. De beschermde gezichten zijn sinds juli 2011 aangegeven op een desbetreffende kaartlaag van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Ook zijn via deze kaartlaag scans van de officiële achterliggende documenten te raadplegen.²

Deze bijdrage bevat een beknopt overzicht van de (voor)geschiedenis van de wet, waaruit geconcludeerd kan worden dat het zwaartepunt van het gezicht is verschoven van het beeld naar de inhoud. In het verlengde hiervan wordt kort ingegaan op de tegengestelde processen van toenemende detaillering bij de omschrijving van kenmerken en waarden van gezichten. Ook het terugtrekken van de centrale overheid in de betrokkenheid bij de concrete bescherming en de dreigende teloorgang van het instrument komen aan de orde.

Prelude

De interesse voor het stedenbouwkundig erfgoed, als een samenhangend stads- of dorpsbeeld van historische schoonheid, kwam in Nederland op vanaf omstreeks 1900. Een succes boekten D.C. Meijer en J. Veth in 1901 met hun pamflet 'Stedeschennis' tegen de demping van de Reguliersgracht in Amsterdam om er een tramlijn aan te leggen.³ Het bracht het net gestichte Genootschap Amstelodamum ertoe het behoud van het historisch stadsschoon als tweede doelstelling in de statuten op te nemen.⁴ In 1910 volgde, hoe terughoudend ook, een eerste aanzet voor de invoering van een omgevingsbescherming, en wel in het voorstel van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (NOB) voor een wettelijke beschermingsregeling voor monumenten: 'Aan de gemeenten wordt de bevoegdheid verleend maatregelen te treffen tegen wijziging in de omgeving van geklasseerde onroerende zaken, welke voor deze nadeelig zijn' (artikel 8); met in de toelichting: 'Zoals wijzigingen in de omgeving van een gebouw

waaruit disharmonie in afmetingen of karakter voortvloeiden of die, net als opzichtige reclames, de esthetische waarde van dat gebouw aantastten.'⁵

Nog sterker kwam de in 1911 opgerichte Bond Heemschut onder aanvoering van Henri Polak op voor het behoud van het historisch stads- en landschapsschoon en het weren van beeldverstorende reclames.⁶ Ook de Vereniging Hendrick de Keyser (1918) had, blijkens haar doelstelling, oog voor de omgeving bij het behoud van oude gebouwen 'die of op zichzelf architectonische betekenis hebben, of een integrerend deel van een schoon of sprekend stadsdeel uitmaken of waaraan historische herinneringen verbonden zijn.'⁷ Naast deze organisaties en initiatieven tot behoud van bestaand erfgoed, ontstonden ook instellingen die zich toediepten op bewaking van de kwaliteit van nieuwe bebouwing en van de 'welstand' in relatie tot de (historische) omgeving, zoals de schoonheidscommissies in Amsterdam, Laren en elders.⁸

Aandacht voor de (historische) ruimte en de inrichting daarvan bleef niet beperkt tot steden en villadorpen. Ook op het platteland was er korte tijd later aandacht voor samenhangende beelden. In 1928 werd het Instituut Stad en Landschap (S&L) opgericht in Rotterdam met het doel goede bouw- en stedenbouwkundige beginselen te verbreiden in de kleine gemeenten in Zuid-Holland in reactie op 'het hand over hand toenemen van het verval van oude schoonheid'. Eén van de betrokkenen van het eerste uur was architect-stedenbouwkundige Kees van Traa, van wie tijdens de oorlog een artikel verscheen over 'het dorpsbeeld in Zuid-Holland' in een – mede vanwege het tijdsgewricht – veel gelezen bundel over het mooie Nederland. Hierin kwamen kenschetsen en kaartjes voor van diverse dorpstypen en hun historisch karakter. Van Traa vond het zeker te betreuren dat een oud gebouw werd verminkt of gesloopt, 'doch veel erger is het misschien, wanneer het straatbeeld verloren gaat, hetzij door veranderingen in profiel of beloop (hetgeen helaas vaak bij verbetering van wegen plaats heeft) door wijziging van het karakter daarvan (verandering van woongebouwen in winkels of bedrijfsgebouwen) of op andere manier.' Verder merkte hij op dat voor toekomstige bescherming medewerking van de gemeentebesturen nodig was, iets wat in de jaren tachtig werd bevestigd.⁹ Van Traa stelde tot slot: 'Niet alleen het straatbeeld, maar het gehele dorpskarakter dient in het oog gehouden te worden, wil men bij de ontwikkeling inderdaad doelbewust leiden tot nieuwe

schoonheid en het oude doeltreffend beschermen.¹⁰ Hier werd een lans gebroken voor aandacht voor karakter, in plaats van voor geveltjes.

Tijdens de oorlog waren monumentenzorg en planologie herhaaldelijk onderwerp van overleg tussen de Duitse bezetter en Nederlandse instanties, maar er waren ook diverse meningsverschillen. Enerzijds zorgde de Nazi-ideologie voor een negatieve connotatie voor de al voor de oorlog geuite wens historische stadsbeelden te behouden.¹¹ Anderzijds hadden de oorlogsverwoestingen en de met het herstel gepaard gaande veranderingen geleid tot een breder gedragen inzicht dat zowel individuele monumenten als grotere stedenbouwkundige ensembles wettelijke bescherming verdienden.¹² De in 1947 opgerichte Rijksdienst voor de Monumentenzorg (als opvolger van het desbetreffende Rijksbureau) behoorde echter niet tot de eerste voorvechters, zij het dat in de persoon van J. Stappers wel een (cartografische) aanzet werd gegeven voor stedenbouwkundige bemoeienissen van de dienst. Zo is er in de tweede helft van de jaren vijftig onder meer sturing bij herstel en herstructurering van plaatsen als Veere, Buren en Thorn.¹³

Toen het begrip 'stads- en dorpsgezicht' in het midden van de jaren vijftig in het eerste ontwerp van een monumentenwet was opgenomen, was het als concept dus al lang daarvoor doordacht en op beperkte schaal doorleefd.¹⁴ De modernisering ging echter voort en de roep om bescherming van grotere stedenbouwkundige gehelen eveneens. Zo schreef kunstenaar-actievoerder Geurt Brinkgreve in 1960: 'Uitgangspunt is de omstandigheid dat de karakteristieke schoonheid der oude stadskernen in Nederland niet [...] op een beperkt aantal grote monumenten berust, maar op de harmonie tussen het stedenbouwkundig patroon en het ritme der bebouwing zoals deze in de 17de en 18de eeuw tot stand kwam. Nu de moderne architectuur in schaal, openheid, kleur, materiaalgebruik en constructiewijzen steeds verder van de traditionele bouwwijze [...] gaat afwijken, krijgt hetgeen aan oude huizen is overgebleven een onmisbare functie, zowel ter omlijsting van de grotere monumenten als voor de handhaving van de karakteristieke stadsbeelden.'¹⁵ Wanneer sommige auteurs beweren dat de artikelen betreffende bescherming van stads- en dorpsgezichten te elfder ure in de wet van 1961 zijn opgenomen, dan hebben zij zowel de voorgeschiedenis als de praktijk over het hoofd gezien.¹⁶

Met name in Zeeland was men toen al begonnen met herstel van monumenten en constructie van historisch ogende stadsbeelden, bijvoorbeeld bij de wederopbouw van Middelburg.¹⁷ In het geval van Middelburg is daarbij doelbewust gekozen voor herstel waarin ook de 'verbetering' van de plattegrond en van de functionaliteit een grote rol speelde: de ringvormige plattegrond, het gesloten stadsbeeld en de schaal vormden het uitgangspunt, maar er moest ook ruimte komen voor het (markt)verkeer en voor toeristen – naast gunstige uitvalswegen. Het resultaat omvatte onder meer het verdwijnen van een kaarsrechte as door het centrum, die werd opgevolgd door een meer gebogen en geknikt hoofdnetwerk en de bijna halvering van het totaal aantal huiskavels. Bovendien vonden ingrepen plaats in het karakter van de bebouwing zelf, die aangepast kon worden aan behoefte en gewenst beeld.¹⁸ Ondanks deze toch zeer ingrijpende wijzi-

gingen is het gehele centrum van Middelburg in 1985 aangewezen als beschermd stadsgezicht. De sporen van oorlogsschade en wederopbouw laten zich echter zowel in de toelichting als in de bijbehorende kaart overduidelijk herkennen, waarbij de gerelateerde kenmerken – zo'n tien jaar voordat ze de vijftigjarengrens hadden bereikt – als waarden werden erkend.¹⁹ Van een andere orde was een aanzienlijk eerdere aanwijzing in Zeeuws-Vlaanderen. De kort na de oorlog uitgevoerde restauratie van de kerktoren en de veertien huisjes rond het plein in het zwaar beschadigde stadje Sint Anna ter Muiden was tevens bedoeld als een herstel van een pre-industriële kleine kern die 'nu weer een gaaf beeld heeft van een dorp vóór de industriële revolutie'.²⁰ Deze 'eerste proeve van een volledige restauratie van een dorpsbeeld' mondde reeds in 1967 uit in een van de eerste wettelijk beschermde gezichten.²¹ Kortom: stads- en dorpsgezichten *avant la lettre* werden soms al vóór de inwerkingtreding van de desbetreffende wetgeving, dan wel voordat aan alle wettelijke vereisten was voldaan, van (nationaal) belang geacht.

De eerste wettelijke bescherming

Bij de invoering van de eerste Monumentenwet in 1961 werd het volgende bepaald: 'Deze wet verstaat onder: [...] stads- en dorpsgezichten: groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen, en bruggen, grachten, vaarten, sloten en andere wateren, welke met een of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel.'²² De karakteristiek is breed opgezet, maar niet uitputtend. Opmerkelijk is dat de opsomming van groepen van onroerende zaken begint met bomen. En juist deze bomen, of meer algemeen de beplantingen binnen gezichten hadden jarenlang gezorgd voor discussie in de Tweede Kamer. Sommige afgevaardigden waren tegen elke opname van groen, omdat het geen permanent karakter zou bezitten, terwijl andere er onvermoeibare voorvechters van waren en bleven. De eerstverantwoordelijke minister J. Cals, die groen niet in het wetsontwerp van 27 september 1955 had genoemd, en later staatssecretaris Y. Scholten, gingen uiteindelijk akkoord, waarna dit artikel eind 1960 als eerste door de Tweede Kamer kwam. De wet werd op 20 juli 1961 in het Staatsblad afgedrukt. Volgens de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp was het niet de bedoeling beschermde gezichten 'te bevriezen' in de toestand waarin ze zich bevonden, maar dat wenselijke of noodzakelijke veranderingen zodanig zouden plaatsvinden dat het aspect ('het aanzicht' dus) geen of zo weinig mogelijk schade leed. Ook gaven wetsontwerp en toelichting aan dat beoogd werd de gemeenten te verplichten voorschriften ter bescherming uit te vaardigen.²³ Staatssecretaris Scholten sprak in dit verband over 'medeverantwoordelijkheid'.²⁴

Na de aanvaarding van de Monumentenwet duurde het nog vier jaar totdat in 1965 het eerste beschermde gezicht werd aangewezen. Dit betrof de kern Heenvliet op het eiland Voorne-Putten, in oorsprong een middeleeuws stadje met deels gesloten gevelwanden en afzonderlijke, vooral achttiende- en negentiende-eeuwse panden rondom en nabij een marktplein. Het zuidwestelijk deel

De kern van Heenvliet en de contour van het beschermde gebied. Zuidwestelijk van de kern de ruïne en het verkamerte buffergebied. Rechtsboven de niet beschermde Vissersdijk, met ertegenover 'confronterende' jonge bebouwing (Google Earth, met kaartlaag RCE)

van het beschermde gebied wordt nog steeds gekenmerkt door opgaande beplanting en besloten groene 'kamers'. Hier bevindt zich tevens de ruïne van kasteel Ravesteyn.²⁵

Ten westen en ten noorden liggen naoorlogse woonwijken, die een groen karakter hebben en die visueel op een 'veilige afstand' zijn ingepast.²⁶ Voor het overige werd Heenvliet omgeven door een vrijwel onbebouwd buitengebied, zodat de beschermde kern voor een redelijk groot deel over een bufferzone beschikte, terwijl binnen de kern het risico van grote dynamiek beperkt was en er op grond hiervan gemakkelijk met het nieuwe instrument geëxperimenteerd kon worden. Precies die verscheidenheid en de ruimtelijke dynamiek vanwege nieuwe bebouwingsbehoeften laten het dilemma zien waarmee vele andere gemeenten – zowel steden als dorpen – en daarmee ook het rijk in de volgende jaren zouden gaan worstelen: de begrenzing van het te beschermen gebied. Tot hoe ver kon de planologische bescherming gaan?

Begrenzingsdilemma's

De wettelijke bescherming vereiste dat de omvang van het desbetreffende 'gezicht' door middel van een bolletjeslijn werd aangeduid op een gewaarmerkte kaart. De afbakening van het te beschermen gebied was in de praktijk vaak problematisch en leverde dilemma's op voor in- of uitsluiting. Zelfs bij een gaaf bewaarde vestingstad als Naarden was het de vraag hoe nauw of ruim de grens voorbij de vestinggordel gelegd moest worden om ook het historische beeld van de onbebouwde schootvelden zoveel mogelijk te bewaren.²⁷ Aanvankelijk werden de grenzen nogal strak getrokken om de historische kernen – zoals bij het Binnenhof in Den Haag, waar aan de rand torenhoge ministeriegebouwen verrezen – maar allengs werden ruimere gebieden beschermd om zodoende over een betere 'buffer' tegen ongewenste ontwikkelingen, zoals hoogbouw of infrastructuur, te beschikken.

Een nauwe begrenzing zou onbedoeld kunnen leiden tot ongewenste ontwikkelingen buiten de beschermde zone, waardoor

het (beoogde) effect van de bescherming ten dele teniet zou worden gedaan. Dit verschijnsel trad op bij een aantal vroeg ingeschreven dorpsgezichten. Het Drentse brinkdorp Vries is hiervan een voorbeeld: daar vonden toepassing van schreeuwerige reclame-uitingen en contrasterende verjonging in en aan de randen van het beschermde gebied nog vele jaren na de aanwijzing in 1967 plaats, waardoor de dorpsbebouwing en de dorpsstructuur grotendeels zijn komen los te staan van het bijbehorend omringend platteland.²⁸ En dat terwijl het landschap rond het dorp een icoon van geslaagde ruilverkavelingen wordt genoemd, omdat het typerende van het cultuurhistorische waardevolle landschap bewaard bleef. De stemming tussen voor- en tegenstanders vond plaats in 1966; de ruilverkaveling liet de dorpskernen ongemoeid.²⁹ Niet voor niets wordt juist aan dit zwakke punt in het zogenoemde Groene Dorpenplan bijzondere aandacht besteed.³⁰

Ook een ruime omkadering kan echter risico's met zich meebrengen. Dit kan betekenen dat een monumentaal hart enigszins geïsoleerd raakt te midden van een afstervende ring of van een juist uiterst dynamisch weefsel: dan is er sprake van een overgangszone, die als een buffer fungeert. Dit geldt bijvoorbeeld voor Sittard (1972). De monumentale kern is omsloten door een eveneens binnen het beschermd gebied gelegen, tamelijk jong winkeldomein (omgeving Tempelplein) en een 'laagwaardige rommelzone' (omgeving Paardestraat). Het hart van de stad (rond het Kerkplein en de Markt) maakt echter, zelfs op een marktdag, een vrijwel uitgestorven indruk.³¹

Een derde begrenzingsprobleem doet zich voor wanneer de te beschermen kern of lineaire nederzetting als een bijna levenloze ziel in de lege ruimte komt te liggen door belemmering van bestaande of ontbreken van hedendaagse functies en het (te) sterke accent op het historische stads- of dorpsbeeld. Zo is het Drentse brinkdorp Orvelte met zijn boerderijen synoniem geworden voor de conserverende bescherming en ligt vooral het Gelderse Bronckhorst idyllisch in een groene, beschermde zone, als een museumstadje. In de zomer, als de terrasjes open zijn, leeft het plaatsje, maar buiten het seizoen valt er behoudens een enkele trouwerij of receptie weinig of niets te beleven. De vorm en de oorspronkelijke functie hebben hier weinig meer gemeen. Hier komt bij dat de ene eigenaar na de andere van de voortdurend door toeristen begluurde 'stadsboerderijen', nu vooral horeca, galerieën en dergelijke, zijn pand te koop zet. Voor gewone burgers en boeren valt er het jaar rond eigenlijk nauwelijks te leven en te werken en vooral hierdoor is er nauwelijks sprake van een gemeenschap om het 'gezicht' te onderhouden.³² Wie er nog 'boert', heeft grote moeite de toeristen van het erf te houden, die wellicht een museale opstelling verwachten.

In Heenvliet was er echter een combinatie van de drie typen begrenzing zichtbaar: die met een buffer, die met een open zone en een met een (te) nauwe insnoering. De laatste heeft tot gevolg gehad dat een in 1965 niet mee beschermd, typisch negentiende-eeuws dorpsbeeld aan de Vissersdijk scherp is gaan contrasteren met nieuwbouw aan de overzijde. Een status van beschermd gezicht betekende dan ook niet altijd dat er iets te winnen viel voor de bewoners. Door nét buiten de boot te vallen, kon je van de regen in de drup raken; nattevingerwerk kon fnuikend zijn.

Het stadje Bronckhorst ligt te midden van een beschermd open agrarisch gebied. Bij zomerse omstandigheden is het een geliefde bestemming voor dagjesmensen (Frits Niemeijer)

Verbreiding

Enkele jaren na de inwerkingtreding van de wet van 1961 kwam er kritiek. De Monumentenwet, die spreekt van ‘gezichten’, zou te nadrukkelijk ‘het beeld’ als uitgangspunt hebben en zo leiden tot een eenzijdige, visuele benadering. Met name de stedenbouwkundige structuur en de functies van de reeds beschermde en nog te beschermen gebieden kwamen te weinig aan bod, aldus diverse critici. Zeker als het ging om de te maken beschermende bestemmingsplannen, die immers niet alleen historische bebouwing, maar ook ruimtelijke structuren en gebruik moesten helpen vastleggen en sturen. Het geluid van de nieuwe inzichten klonk niet alleen buiten, maar ook binnen de RDMZ.³³ Zo stelde de dienst in 1982 expliciet dat bescherming door middel van bestemmingsplannen behalve op grond van het hoofddoel (behoud van historische waarden) ook realiseerbaar moest zijn voor wat betreft herstel van de bebouwing ‘en van de overige structurerende elementen’. Hiernaast werd als een nieuw doel genoemd ‘behoud en herstel van functies, aansluitend op de historische ontwikkeling’.³⁴

Vanaf ongeveer 1980 veranderden de toelichtingen bij de aanwijzingsbesluiten mede op grond van deze nieuwe inzichten ingrijpend van karakter. Allereerst nam de omvang van de toelichtingen toe, zodat meer recht kon worden gedaan aan nog herkenbare lijnen in de historische ontwikkeling van functies van de beschreven kernen en bovendien ook aan eventuele aanknopingspunten voor de toekomst. Tevens werd meer gebruik gemaakt van beeld- en kaartmateriaal om structuren en functies te visualiseren. De aanwijzing van de oude binnenstad van Delft (1978), destijds na intensief overleg met de gemeente tot stand gekomen, getuigt als een van de eerste van de nieuwe aanpak. In de toelichting is al een aanzet te vinden voor toekomstige omgang met het als beschermd gezicht aangewezen gebied: ‘In de duidelijke sanerings- en reconstructiegebieden zou volstaan kunnen worden met het zoveel als mogelijk handhaven van het historische stramien van de stad, met behoud van de aangesloten

De lokale bevolking van Bronckhorst heeft genoeg van het ongenode bezoek, zoals blijkt uit borden bij boerderijen aan de rand van het stadje (Frits Niemeijer)

gevelwanden langs de bestaande grachten en een hoogte van nieuw te stichten bebouwing, die is afgestemd op het “plafond” van de als een stedenbouwkundig monument aan te duiden oudste stadskern.³⁵ Deze aanzet markeert een koerswijziging van de RDMZ, die verder doorzette bij de Herinventarisatie van de nog, of niet meer, aan te wijzen ‘gezichten’. De hierin opgestelde selectiecriteria konden elk voor zich, of samen, leiden tot een negatief besluit over een voorstel tot aanwijzing. Hierbij speelde beoordeling van de kwaliteit van de (openbare) ruimte of de bebouwing een belangrijke rol. Ook was functieverlies een gegronde reden voor afwijzen, onder andere indien sprake was van een ‘decorsituatie, bijvoorbeeld een naar de vorm nog gaaf boerendorp, waar de agrarische functie nagenoeg door wonen of ander gebruik is verdrongen [...]’.³⁶ Duidelijker kon afstand nemen van ‘het beeld’ als uitgangspunt niet verwoord worden.

De toelichting en de kaarten bij het beschermde gezicht van Dordrecht laten de nieuwe werkwijze en de uitgangspunten helder zien. Hierin zijn onder meer de roolijnen en (niet) monumentale kenmerken schematisch op kaart weergegeven en zijn ook stedelijke groeiprofielen opgenomen. De binnenstad is in juli 1988 als beschermd gezicht ingeschreven, hoewel uit kaarten en tekst blijkt dat toen al forse bressen waren geslagen in het historische centrum in het kader van de stadsvernieuwing.³⁷ De omgang met de openbare ruimte was ook na de aanwijzing niet optimaal – eufemistisch gezegd, er had met meer terughoudendheid te werk kunnen worden gegaan. De gaten zijn in de laatste twee decennia weliswaar opgevuld, maar daarbij is ‘achter de schermen’ weinig rekening gehouden met de historische context: schaal, vormgeving noch structuur sluiten aan bij het overgeleverde weefsel van deze fraaie haven- en handelsstad. Vooral het Statenplein en omgeving zijn ingrijpend van aanzien veranderd. Elke vrees voor een figuurlijke glazen stolp over het beschermd stadsgezicht was ongegrond. Maar in letterlijke zin lijkt dat hier overigens wel het geval: er schittert alom spiegelglas en roestvrij staal, met een transparante koepel over het winkelcentrum de Drievriendenhof. Vóór de schermen, of beter in

Het oude stadsgezicht van Zutphen met woningen op de voormalige stadswallen contrasteert scherp met de vier- en vijfde eeuwse bebouwing op een bastion aan de overzijde van de stadssingel. Het bastion maakt deel uit van het beschermde stadsgezicht Coehoornsingel-Deventerweg, aangewezen 15 september 2011 (KNOB)

het historisch havenkwartier en zelfs langs de beide doorgaande (winkel)assen – de Voorstraat en de Wijnstraat en verlengden – is het Dordtse stadsbeeld met zorg omringd bewaard gebleven, inclusief bruggen en deels tot het historische plaveisel van kas-seien aan toe. Het beschermde stadsgezicht van Dordrecht vormt een nog maar ten dele afgepeld geheim, een parel binnen min of meer concentrische halve cirkels die een karakteristieke oeverstadstructuur verraden.³⁸ Een ander voorbeeld waarbij de structuur een bijzondere rol speelde is Borsele dat, anders dan Dordrecht, amper (rijks)monumentale bebouwing kent, maar dat vanwege een wel heel bijzondere, geometrische plattegrond als beschermd gezicht werd erkend. Toch werd een belangrijk aspect hierbij genegeerd, namelijk de weloverwogen, markante situering binnen een grootschaliger geometrisch patroon.³⁹ Ook hier is intussen gebleken dat het vaststellen van grenzen geen nattevingerwerk had mogen zijn.

Decentralisatie en accentverschuiving

Het toeval wil dat in hetzelfde jaar waarin het stadsgezicht Dordrecht werd aangewezen, ook de nieuwe Monumentenwet 1988 werd uitgevaardigd. Deze wet was het sluitstuk van een al langer lopende discussie over bestuurlijke decentralisatie. Bovendien werd bij nieuwe aanwijzingen het accent verlegd van de oudere naar de jongere (steden)bouwkunst, namelijk uit de periode 1850-1940. Volgens de Algemene bepalingen van de nieuwe wet werden stads- en dorpsgezichten voortaan als volgt omschreven: '[...] groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden' (artikel 1f). Blijkens de parlementaire behandeling konden de termen 'gezicht' en 'beeld' in de oude wet aanleiding geven tot de interpretatie dat het louter om visuele schoonheid zou gaan. Dit wilde de wetgevers met de nieuwe begripsomschrijving ondervangen, maar het inhoudelijke aspect zoals de oude wet dat gaf, was intussen zo ingeburgerd, dat het

overeind bleef.⁴⁰ De wet eist dat de betrokken gemeenten een beschermend bestemmingsplan opstellen en dit was één van de redenen waarom naast de minister van Cultuur, ook die van Volkshuisvesting de aanwijzingsbesluiten ondertekende.⁴¹

De nieuwe begripsomschrijving was, meer dan onder de oude wet, ook goed toepasbaar bij de selectie van 'jonge gezichten', zoals villaparken, tuinvijken en fabriekscomplexen buiten de pre-industriële kernen. Juist dergelijke jongere stedenbouw wordt immers gekenmerkt door de sterke 'onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang' van de elementen waarvan de wet spreekt. Vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw zijn er grootschalige en voor die tijd kenmerkende woonwijken en stedenbouwkundige structuren uit de grond gestampt – om maar te zwijgen van bedrijvencomplexen en aanverwante uitbreidingen. Vlak voordat de nieuwe wet in werking trad, was het rijk in 1987 begonnen met een projectmatige, systematische aanpak van inventarisatie en selectie van het omvangrijke 'jongere erfgoed' in Nederland door middel van het Monumenten Inventarisatie project (MIP), het Monumenten Selectie Project (MSP) en de Monumenten Registratie Procedure (MRP). Voor het eerst werden bouwkunst, stedenbouw en landschap in onderlinge samenhang verkend en gewaardeerd.⁴² Het decentraal uitgevoerde drietrapsproject ging vergezeld van een aantal instructieboeken, waarmee meest jonge academici (kunst- en architectuurhistorici, historici, historisch-geografen, stedenbouwkundigen) het land doorkruisten.⁴³ Eén van de meest intrigerende opmerkingen in een van die instructieboeken is deze: 'De grote omvang van het ruimtelijk gegeven van ná 1850 maakt het waarschijnlijk dat het behoud van delen daarvan zonder bijzondere regels in het normale maatschappelijke proces bereikt kan worden.'⁴⁴ Werd er toen nog uitgegaan van een zeer beperkt beschermingsregime voor de periode 1850-1940? Hoe het zij: na een aantal jaren hadden de MIP-ers een oogst van 165.000 jongere monumenten en circa 650 'gebieden met bijzondere waarden' binnengehaald.⁴⁵ Uit deze laatste is bij het MSP een preselectie gemaakt voor mogelijke aanwijzing als beschermd gezicht. De voorstellen zijn vervolgens 'gewogen' door de Commissie Bescherming en Ontwikkeling (Commissie Wevers, in het leven geroepen in 1994) en uiteindelijk zijn er ongeveer 180 van voorgedragen voor rijksbescherming. Een aantal gemeenten had echter dusdanige bezwaren dat enkele voordrachten afvielen, zoals de door negentiende-eeuwse bouwkunst beheerste dorpskern van Zwammerdam en het boerderijlint Aarlanderveen in het Groene Hart, beide gemeente Alphen aan den Rijn, en vermoedelijk ook de Bildtdijken in Friesland. Uiteindelijk bleven ruim 160 in procedure te brengen gezichten over.⁴⁶

Bij de totstandkoming van de voorstellen voor gezichtsbescherming deed zich een merkwaardige complicatie voor, waarvan de gevolgen tot op de dag van vandaag voelbaar zijn. Van de MSP-teams werden voorzetten voor de inhoudelijke toelichting (motiveringen) verwacht, gebaseerd op het schema dat de RDMZ aanreikte.⁴⁷ Hiernaast was het procedureel de bedoeling dat gemeenten en provincies zich zouden buigen over de planologische aspecten. De *Handleiding* zegt hierover onder meer: 'De uitkomsten van deze adviesronde [namelijk de provinciale] worden gevoegd bij de boven beschreven gemeentelijke aanwij-

zings-adviezen, die tesamen de MSP-resultaten vormen wat betreft de jongere stedenbouw.’ De Commissie Wevers boog zich tijdens het MSP-traject tot 2000 voornamelijk over de inhoudelijke (namelijk zowel de kunsthistorische als de stedenbouwkundige) aspecten, maar stelde achteraf vast dat bij vele toelichtingen functionele aspecten en maatschappelijke ontwikkelingen onderbelicht waren gebleven en dat deze hierdoor te weinig aanknopingspunten boden voor het door de wetgever beoogde rechtsgevolg.⁴⁸ Maar wordt hiermee dan achteraf opgemerkt dat tientallen jonge academici te weinig hebben voldaan aan eisen die vooraf niet helder waren en die tijdens het af te leggen traject door anderen werden genegeerd of die toen op zijn minst weinig aandacht kregen? Ofwel, hebben de MSP-ers nu de spreekwoordelijke zwartepiet toegespeeld gekregen, terwijl toenmalige gemeentelijke en provinciale beleidsmakers, maar vooral hun (en ook de nationale) bestuurders, op dit punt steken lieten vallen? Want dat is wat het eindadvies van de Commissie Wevers suggereert als er staat: ‘[...] feit is evenwel dat de betrokkenheid, deelname en inzet van VROM gedurende het MSP-traject sterk is afgenomen.’ En even verderop: ‘Klaarblijkelijk staat het maatschappelijk belang van de aanwijzing de bestuurders niet meer helder voor ogen.’⁴⁹ Laten we het er maar op houden dat wisselingen van de wacht en politieke wind in dezen voor onevenwichtigheden zorgden, die het gemakkelijkst in de schoenen van de ‘anonieme’ MSP-ers te schuiven waren.

Ondanks deze fundamentele kritiek van de Commissie Wevers zijn intussen veruit de meeste via het MSP voorgedragen gezichten beschermd en zijn zowel jonge dorpen als stedenbouwkundige structuren bij en van bestaande kernen ingeschreven. In de laatste vier jaar zijn onder andere aan de lijst toegevoegd zulke sterk verschillende gezichten als de mijnkolonie Lauradorp (gemeente Landgraaf), de veenkolonie Tusschendiepen (gemeente Veendam), de lange ontginningsdorpen Frederiksoord-Wilhelminaoord (gemeente Westerveld) en de stedelijke uitbreidingswijk Leiden, Zuidelijke Schil.⁵⁰ Kort voor het gereed komen van deze bijdrage volgde onder meer het gebied Coehoornsingel-Deventerweg in de gemeente Zutphen.⁵¹

De bijbehorende toelichtingen zijn vergelijkbaar met die van de jaren negentig en het begin van de eenentwintigste eeuw en het lijkt erop dat de opmerkingen van de Commissie Wevers tot op heden nog niet tot aanpassing hebben geleid. De desbetreffende gemeenten, noch andere overheden en eventuele belanghebbenden hebben (later) aanvullingen of wijzigingen van betekenis aangedragen en het ambtelijk en bestuurlijk overleg liet in de toelichtingen dan ook weinig of geen sporen na: vaak dateren zij intussen al van jaren her en kunnen zij hierdoor reeds door de realiteit zijn achterhaald op het moment van publicatie. Dat is zeker geen nieuw verschijnsel want ook in de jaren negentig liep de inschrijving soms achter bij de toestand in het veld. Een voorbeeld hiervan is het Friese terpdorp Pingjum, waarvan de terp zelf al vóór de inschrijving in 1991 vrijwel geheel aan het zicht was onttrokken door bebouwing uit de jaren vijftig, zestig, maar ook van eind jaren tachtig.⁵²

Binnen het hierboven genoemde, recentelijk beschermde gebied in Zutphen vormen de ingrepen een veel grotere aantasting van het bestaande beeld. Op een voormalig bastion, dat eerder al

De centrale, groene rechthoekige structuur van Borsselle wordt omgeven door weinig monumentale bebouwing. De structuur dateert uit de vroege zeventiende eeuw; een groot deel van de bebouwing van ver daarna (Frits Niemeijer)

werd gekenmerkt door grootschalige, maar gelukkig niet al te hoog opgaande bouw uit de jaren tachtig, verrees vrijwel tegelijkertijd met de aanwijzing een disproportionele, vier en ook vijf bouwlagen hoge, extra invulling van het terrein, die zowel het bestaande, als het nieuwe beschermde gezicht geweld aandoet. Een glazen stolp over het bastion was niet nodig en ook niet haalbaar, maar dit is wel het andere uiterste. Sterker, het bastion is hiermee voor generaties ‘onneeembaar’ geworden en Zutphen heeft zichzelf dus zeker geen dienst bewezen. De kleine provinciestad met het beroemde IJsselfront heeft aan de landzijde een lelijke wrat gekregen in de vorm van een bouwwerk dat weinig intrinsieke kwaliteit uitstraalt. De grenzen van de in de Memorie van Toelichting bij de eerste monumentenwet genoemde gemeentelijke medeverantwoordelijkheid en de toen beoogde beschermende bestemmingsplannen worden hier wel dicht genaderd.

Belvedere en MoMo

Voortgaande en permanente ontwikkeling is overigens als zodanig geen echt probleem bij de bescherming van ‘stads- en dorpsgezichten’. Niet alleen verwees de naam van de Commissie Bescherming en Ontwikkeling hier al naar, maar ook het in diezelfde jaren negentig opgekomen adagium ‘behoud door ontwikkeling’ duidt hierop. ‘Behoud door ontwikkeling’ is vrijwel geheel vereenzelvigd met uitvoering van beleid op grond van het project Belvedere, dat tal van cultuurinitiatieven opriep en ondersteunde op grond van de gelijknamige nota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening.⁵³ De bijlage van de Nota Belvedere geeft voorbeelden van ontwikkelingsmogelijkheden voor beschermde stads- en dorpsgezichten, waarbij het aansluiten bij bestaande initiatieven en het inspelen op bestaande ontwikkelingen de boventoon voeren.⁵⁴ Het Belvedereproject liep eind 2009 af, maar heeft in zijn tienjarige looptijd belangrijke impulsen en voorbeelden gegeven voor onder meer cultuurhisto-

Een van de laatste aan te wijzen beschermde gezichten is het werelderfgoed 'Schokland en omgeving'. Het gaat hierbij om het voormalige Zuiderzee eiland met zijn haventje en om een deel van het omringend Noordoostpolderlandschap met circa dertig boerderijen uit de wederopbouwperiode (Frits Niemeijer)

risch bewuste omgang met (beschermde) stads- en dorpsgezichten. Dat Zutphen daarin een andere weg heeft bewandeld, betekent niet dat dergelijk afwijken usance was. Integendeel: in diverse gemeenten is gebruik gemaakt van de geboden handreikingen voor inrichting en herbestemming. Een goed voorbeeld is het 'Pact van Duivenvoorde', waarin de gemeenten Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg de handen ineensloegen met als doel gezamenlijk aan de inrichting en kwaliteit van het buitengebied te werken. Dit buitengebied bestaat voor een belangrijk deel uit het uitgestrekte beschermde dorpsgezicht dat wordt gevormd door de zogenoemde Landgoederenzone.⁵⁵ Ook werd in het kader van Belvedere onderzoek gedaan naar betere benutting van het instrument stads- en dorpsgezicht.⁵⁶ In 2008 was er, mede in het kader van Belvedere, een themamiddag waar van verschillende zijden kritiek op het toen 47 jaar oude instrument stads- en dorpsgezicht werd geuit, ook aan het adres van de RCE, wegens vermeende verdere 'decentraliseringswensen'. Een reactie hierop vanuit de hoek van de RCE omvatte onder meer de volgende zinsnede: 'Een systeem kan werken mits overheden hun verantwoordelijkheden nemen.' Dit is een oud adagium – ten tijde van de eerste monumentenwet nog onder de noemer 'medeverantwoordelijkheid van de gemeenten' – dat kennelijk nog steeds opgeld doet.⁵⁷

Vrijwel tegelijk met de afronding van het project Belvedere in 2009, kwam toenmalig minister Plasterk (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) met de zogenoemde *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (MoMo), waarin het instrument Beschermde Stads- en Dorpsgezicht voor de toekomst ter discussie werd gesteld. MoMo zegt het als volgt: 'Naarmate het belang van de cultuurhistorie zwaarder meeweegt in de bestemmingsplannen, neemt de noodzaak van het aanwijzen van beschermde stads- en dorpsgezichten op grond van de Monumentenwet 1988 af. [...] Bestaande gezichten behouden overigens gewoon hun titel, en ook hun huidige faciliteiten, omdat uit evaluaties is gebleken dat

de titel positieve effecten heeft voor het betreffende gezicht.'⁵⁸ Zo leerde onderzoek onder meer dat bewoners en overheden trots zijn op het beschermde gezicht en daardoor zorgvuldiger omgaan met de aanwezige cultuurhistorische waarden.⁵⁹ Door dit gunstige effect van decentralisering te negeren kan intussen al onbedoeld de bijl aan de wortel van het beschermde gezicht zijn gelegd en hoewel de tweede zin aangeeft dat bestaande gezichten hun titel zullen behouden, is er mijns inziens alle reden aan te nemen dat het 'gezicht' dan zijn langste tijd kan hebben gehad als beschermingsinstrument. Het gezicht is dan immers al gauw iets wat nog dateert uit een juridisch verleden dat als dode letter of op den duur zelfs als ballast kan worden ervaren. Dit ook omdat er van rijkswege nauwelijks enige (financiële) prikkel tegenover staat – en een relatief recente handreiking hierin amper bekend is – ligt versloffing op de loer.⁶⁰ Planologische bescherming, zoals MoMo propageert, zou dan een alternatief kunnen bieden, bijvoorbeeld in de vorm van het zogenoemde Maastrichts Planologisch Erfgoedregime (MPE). Dit regime, dat als PER© werd ontwikkeld door bureau Res nova⁶¹, is gebaseerd op een integrale cultuurhistorische onderzoekssystematiek, waarin onder meer het bodemarchief, de (historische) bouwkunst en de bouwhistorie, de beeldkwaliteit, de stedenbouwkundige structuur en (cultuur)landschapselementen aan bod komen. De cumulatieve kenmerken en/of waarden hiervan geven betekenis aan 'het beheer en de sturing' en dus, op een vooraf mogelijk meer inzichtelijke wijze, aan 'behoud door ontwikkeling'.⁶² Een alternatief via de Wet ruimtelijke ordening (Wro, 2008) en de ruimte van een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) betekent dat cultuurhistorie een veel minder prominente rol zal spelen in het beschermingsregime, en dat vooraf doelen worden gesteld en plannen niet achteraf wordt getoetst. Maar is het nodig hiervoor het beschermd gezicht als zodanig tot 'verleden tijd' te verklaren? Of is wellicht opwaardering van het concept haalbaar, zodanig dat dezelfde vlag voortaan een ruimere lading kan gaan dekken? Kortom: kan het beschermde gezicht in plaats van afgebouwd, niet beter gerevitaliseerd worden om zo burger en bestuurder betrokken te houden bij dit ingeburgerde begrip? Terugziend kan worden gezegd dat het beschermd stads- en dorpsgezicht in vijftig jaar is geëvolueerd van een instrument dat gericht was op het bewaren van het beeld, naar een instrument voor bescherming van 'beeld + structuur + functie', en dat is zeker winst. Of de Abraham voor het beschermd gezicht de opmaat is voor een eeuwfeest zal in de nabije toekomst duidelijk worden.

Noten

- ¹ Bij de totstandkoming van deze bijdrage is gebruik gemaakt van suggesties en adviezen van prof. dr. Marieke C. Kuipers, waarvoor ik haar bij dezen dank zeg. Ook dank aan Johan Opdebeeck voor zijn fototechnische assistentie.
- ² Het aantal van 170 is inclusief enkele 'oudere gezichten'. www.cultureelerfgoed.nl/landschap/landschappen-in-nederland/rce-stads-en-dorpsgezichtenkaartlaag

- ³ D.C. Meijer en J. Veth, *Stedeschennis*, Amsterdam 1901; V. van Rossem, *Stedenschennis*, oratie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2010, 5; R. de Jong, 'Stad, dorp, wijk als een beschermd gezicht', in: J.J.M. Beenakker, F.H. Horsten e.a. (red.), *Landschap in ruimte en tijd, Liber amicorum aangeboden aan prof. dr. Guus J. Borger [...]*, Amsterdam 2007, 169.
- ⁴ www.amstelodamum.nl
- ⁵ 'Verslag der commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming' [Commissie De Stuers], 15 februari 1910, in: Overdruk uit: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* [3e jrg. 2e serie (1910)], 1-12.
- ⁶ W. Heijbroek (red.), *Het Gelijk van Heemschut, Een eeuw inzet voor erfgoedbescherming*, Zwolle 2011.
- ⁷ Vergelijk: A.W. Weissman, 'Recht op schoonheid', *De Gids* 77 (1913), 131 e.v.; *ENSIE, IX* (1950), 307. Het citaat is ontleend aan de *ENSIE*. Of met integrerend wellicht geïntegreerd of integraal wordt bedoeld, is niet zeker.
- ⁸ Vergelijk: E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*. Amsterdam [1939] (1989), 94, 97 e.v. Er wordt expliciet verwezen naar gemeentelijke verordeningen waarin als monumentaal belang wordt genoemd: 'betekenis voor het stadsgezicht en bijzondere aard of ligging'; www.irenebuurt.nl/welstandsnotazuideramstelconcept300409.pdf; Commissie voor Welstand en Monumenten Amsterdam, *De Schoonheid van Amsterdam, 111 jaar welstandsadvisering 1898-1940*, 1 (2009), 2, 14, 33 e.v. De eerste gemeentelijke schoonheidscommissie is al in 1898 opgericht in Amsterdam. Het mandaat was beperkt. Deze commissie is in 1911 gevolgd door de Commissie voor het Stadsschoon van Amsterdam. Deze tweede commissie had als doelstelling behoud van het stadsschoon en opmerkelijke gebouwen, en voorkomen dat vervangende nieuwbouw storend werkt op de omgeving; *ENSIE, IX* (1950), 307. De eerste welstandsbepaling is van 1912: Laren, N.H. Zie hiervoor ook: M. Beek, *Het aanzien waard? Geschiedenis van de welstandszorg in Nederland*, Deventer 1985, 26-28.
- ⁹ W. Derksen, M. Gonggrijp-Van Mourik, R.A.F. Smook en Th.H.M. de Beer, *Monumentenzorg en effecten van centraal beleid: een analyse van de bescherming van stads- en dorpsgezichten*, Deventer 1983, 143: 'Voor zover aangewezen gezichten in de afgelopen 15 jaar beter zijn behouden, wordt dat verklaard door de positievere houding van het desbetreffende gemeentebestuur.'
- ¹⁰ C. van Traa, 'Het dorpsbeeld in Zuid-Holland', in: M.D. Ozinga (red.), *Ons eigen land in zijn rijke verscheidenheid [...]*, Amsterdam 1942, 256-257.
- ¹¹ In dit verband kan worden gewezen op een in Nederland niet of nauwelijks bekende en ook slechts weinig gerealiseerde Nazidoelstelling, namelijk de zogenoemde 'Entschandelung'. Dit hield zoveel in als 'Arisierung' van de bouwkunst door het wegnemen (d.w.z. slopen) of wijzigen van onwelgevallige (negentiende- en twintigste-eeuwse) elementen, zodat een 'historisch correct' stads- of dorpsbeeld zou ontstaan. 'Im Nationalsozialismus wurde der Begriff der "Entschandelung" geprägt. Er bedeutete die architektonische und städtebauliche Bereinigung von Altstädten sowohl vom historischen Dekor des 19. Jhs. wie auch von Bauformen der Neuen Sachlichkeit und wurde als denkmalpflegerische Maßnahme verstanden', www.baufachinformation.de/zeitschriftenartikel.jsp?z=2008099020979; Recensie van Birte Pusback, *Stadt als Heimat. Die Danziger Denkmalpflege zwischen 1933 und 1939*, Keulen 2006, arthist.net/reviews/160. De Duitse Heimatschutz, Arisierung, Fremdkörper – en bij ons volkskunde, heemkunde en zelfs de naam Bond Heemschut – hebben hierdoor lange tijd in een (al dan niet terecht) verdacht licht gestaan. De associatie met 'Blut und Boden' was nooit ver weg. Vergelijk: J.J. Voskuils romancyclus *Het Bureau*.
- ¹² Zie: K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam, 1995*; H.T. Siraa, *Een miljoen woningen. De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*, 's-Gravenhage 1989.
- ¹³ P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg', in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997*, Zwolle/Zeist 1997, 168-170.
- ¹⁴ Ontwerp van wet op 27 september 1955 (Zitting 1955-1956; TK 4115).
- ¹⁵ G. Brinkgreve, 'Monumentenzorg', in: *Winkler Prins Encyclopaedie*, Supplement 1960, 485-486.
- ¹⁶ Bijvoorbeeld: C.P.F. van Aalst, 'Monumentenzorg en ruimtelijke ordening; is de aanwijzing van een beschermd gezicht zinvol?', *Monumenten* (1986) 11/12, 4.
- ¹⁷ Zie: K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd; De wederopbouw van Middelburg*, Rotterdam 1988.
- ¹⁸ M. Steenhuis, *Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)*, Rotterdam 2007, 308-312, 318-319.
- ¹⁹ Toelichting [bij de aanwijzing van] *Middelburg [als beschermd stads/dorpsgezicht]*, (19 augustus 1985), 12-18.
- ²⁰ Brinkgreve (noot 15), 486. Sint Anna ter Muiden lijkt een dorp, maar heeft stadsrechten uit de middeleeuwen.
- ²¹ *Toelichting [...] Sint Anna ter Muiden [...]*, (7 september 1967).
- ²² *Monumentenwet* [1961], artikel 1e. Artikel 1f voegt hier aan toe: 'beschermde stads- en dorpsgezichten: stads- en dorpsgezichten, welke zijn ingeschreven in de ingevolge deze wet vastgestelde registers'. De artikelen 20 en 21 betreffen de hiervoor verantwoordelijken en de aanwijzings- en inschrijvingsprocedures.
- ²³ Zitting 1955-1956; TK 4115, MvT. 3, 8. Later zou in dit verband worden gezegd dat er geen glazen stolp over de gezichten geplaatst zal worden. Zie: P. Meurs, 'Beschermde stads- en dorpsgezichten. Vijftig jaar erfgoed en ruimte: van reconstructie tot stadsvernieuwing', in: College van Rijksadviseurs, *Toekomst beschermd gezicht? Stads- en dorpsgezichten, archeologie en cultuurlandschap*, 's-Gravenhage 2011, 22.
- ²⁴ Zitting 1955-1956; TK 4115, 29-11-1960, 2412. Bij de inwerking-treding van de Monumentenwet (1961) werd in het aan de Woningwet toegevoegde artikel 43a bepaald dat de gemeenten de voorzieningen treffen ter bescherming van de stads- en dorpsgezichten. Dit viel onder verantwoordelijkheid van de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid.
- ²⁵ *Toelichting [...] Heenvliet [...]*, (13 augustus 1965).
- ²⁶ Beelden van Google Earth en Bing.
- ²⁷ *Toelichting [...] Naarden [...]*, (10 maart 1986).
- ²⁸ *Toelichting [...] Vries [...]*, (12 juli 1967).
- ²⁹ www.harrydevroome.nl/harry.htm
- ³⁰ P. van Wijk, *Groene Dorpenplan Gemeente Tynaarlo, Deel C: Vries*, Tynaarlo 2010, met name 10 e.v.

- ³¹ *Toelichting [...] Geleen [...]*, (17 mei 1972); Google Earth; Cyclo-media (2002-2010).
- ³² *Toelichting [...] Bronkhorst [...]*, (24 juni 1971). Er zijn 38 als rijksmonumenten ingeschreven objecten op een totaal aantal panden dat niet eens veel hoger ligt, nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_rijksmonumenten_in_Bronkhorst. In november 2011 stonden er hiervan minimaal zeven te koop, terwijl er een net was verkocht, www.funda.nl/koop/bronkhorst/.
- ³³ Voor een *overview* is dankbaar gebruik gemaakt van: F. Altenburg, “‘Wij zeggen altijd dat bescherming geen bevrozing is.’ Over het oogmerk van en de omgang met beschermde stads- en dorpsgezichten. Een bundeling van citaten uit ruim 45 jaar literatuur over dit onderwerp.’ versie 3 december 2001 [Typoscript, waarin passages uit talrijke relevante publicaties], m.n. 15-50.
- ³⁴ *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten* [Nota RDMZ, Tweede uitgave], 's-Gravenhage 1982: 9, 12, 14 en i.h.b. 50.
- ³⁵ *Toelichting [...] Delft [...]*, (11 september 1978), 4.
- ³⁶ *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten* (noot 34), 19-21. De beoordeelde nederzettingsskenmerken waren: nederzettingstype, structuur, bebouwing, ‘andere kenmerken van structuur en bebouwing’, functionele aspecten, totaalbeeld (dit laatste als een soort totaalbeoordeling).
- ³⁷ *Toelichting [...] Dordrecht [...]*, (28 juli 1988), 11, 12, bijlage 3.
- ³⁸ De ‘negentiende-eeuwse schil van Dordrecht’ wacht al jaren op aanwijzing als beschermd gezicht. Juist in december 2011 is de politiek-bestuurlijke discussie erover weer opgelaaide. Vergelijk: www.pvdadordrecht.nl/index.asp?menu_id=&id=756: ‘De een vindt het een veel te slap middel en de ander veel te strak. Daar moet meer informatie over komen. Daarom wil de PvdA een discussie over de (on)mogelijkheden van het “Beschermd Stadsgezicht”.’
- ³⁹ *Toelichting [...] Borsselle [...]*, (12 maart 1985).
- ⁴⁰ *Monumentenwet 1988*, [ed. Schuurman en Jordens 52, 1997], 8, 11, 12.
- ⁴¹ *Monumentenwet 1988*, Art. 36. De verantwoordelijke departementen waren OCW (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) en VROM (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu). Het laatste is in 2010 opgegaan in de nieuwe ministeries Economie, Landbouw en Innovatie (ELI) en Infrastructuur en Milieu (IM).
- ⁴² M.C. Kuipers, ‘Een weerbarstig onderzoeksveld ontgonnen’, in: Y. Attema e.a. (red.), *Monumenten van een nieuwe tijd, Architectuur en stedenbouw 1850-1940. Jaarboek Monumentenzorg 1994*, Zwolle/Zeist 1994, 8-20.
- ⁴³ De eerste waren *Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940)*, Zeist/'s-Gravenhage 1987, en *Stedenbouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)*, Zeist/'s-Gravenhage 1987. Hierin werd voor wat betreft stedenbouw onder meer ingegaan op bebouwingsstructuren en typologische aspecten.
- ⁴⁴ *Stedenbouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)* (noot 43), 86.
- ⁴⁵ P. Nijhof, ‘Het MIP: omzien in bewondering’, in: Attema 1994 (noot 42), 21-33.
- ⁴⁶ A. van der Valk en J.-P. Corten, *Een functie voor het verleden; Slotdocument van het project Bescherming & Bestemming*, Wageningen 2006, 8; J. Wevers, *Tijd & ruimte; Eindadvies van de Commissie Bescherming en Ontwikkeling [...]*, Amersfoort 2007, 15, 23.
- ⁴⁷ Zie: *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedenbouw en Bouwkunst (1850-1940)*, Zeist 1991, 23, 32. Het ging hierbij om: I. Cultuurhistorische waarden; II. Historisch-ruimtelijke of Stedenbouwkundige waarden; III. Situationele waarden; IV. Gaafheid/Herkenbaarheid; V. Zeldzaamheid. Deze zijn elk in twee of meer sub criteria verdeeld.
- ⁴⁸ Wevers 2007 (noot 46), 14-15.
- ⁴⁹ Wevers 2007 (noot 46), 15 e.v.
- ⁵⁰ *Toelichting [...] Tusschendiepen [...]*, (26 oktober 2007); *Toelichting [...] Lauradorp [...]*, (15 februari 2008); *Toelichting [...] Fredriksoord-Wilhelminaard [...]*, (6 november 2009); *Toelichting [...] Leiden, Zuidelijke Schil [...]*, (13 april 2011).
- ⁵¹ *Toelichting [...] Zutphen Coehoornsingel-Deventerweg [...]*, (15 september 2011).
- ⁵² *Toelichting [...] Pingjum [...]*, (29 september 1991). Op het moment van aanwijzing was de aanblik vanuit het zuiden, ter plaatse van de Alde Haven, al niet meer onbelemmerd.
- ⁵³ Zie de desbetreffende beleidsnota en de brief aan de Tweede Kamer van 2 juli 1999.
- ⁵⁴ *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Bijlage: Gebieden*, 's-Gravenhage 1999.
- ⁵⁵ Zie: www.belvedere.nu/page.php?section=07&pID=8&mID=4&nID=478
- ⁵⁶ Zie: Tj. de Boer en A. Mol, *Actieprogramma Ruimte en Cultuur. Architectuur- en Belvederebeleid 2005-2008*. 's-Gravenhage 2005, 47.
- ⁵⁷ *Themamiddag ‘De grenzen van het beschermd stadsgezicht’. Verslag presentaties en discussies*, 18 juni 2008, [...] Utrecht, 23. [www.flexusawc.nl]
- ⁵⁸ *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo)*, 's-Gravenhage 2009, 14; www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Beleidsbrief%20momo.pdf, 9.
- ⁵⁹ Onderzoeksrapport NRF: *Investeren in Monumenten 2010*, Hoevelaken 2010, 36.
- ⁶⁰ *Investeren in Monumenten 2010* (noot 59), 44. Er bestaan sinds een aantal jaar negen provinciale, laagrentende Cultuurfondshypotheken die kunnen worden ingezet bij (particuliere) restauraties binnen beschermde gezichten.
- ⁶¹ Zie: www.res-nova.nl/RN_nieuwsbrief/nieuwsbrief_PER_oktober_09.htm
- ⁶² *Beleidsbrief MoMo 2009* (noot 58), 35; www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Beleidsbrief%20momo.pdf, 23. Het toeval wil dat één van de laatste aan te wijzen beschermde gezichten dat van de werelderfgoedsite ‘Schokland en omgeving’ zal zijn, vanwege een combinatie van archeologische (dus het bodemarchief) en cultuurlandschappelijke (uit de wederopbouwperiode) waarden een bijzonder bepaald gezicht.

Groen erfgoed: een nieuwe loot aan de monumentenstam

Natascha Lensvelt

Tegenwoordig spreken we van ‘gebouwde’ en ‘groene’ monumenten en van ‘aangelegd erfgoed’. Bij de invoering van de Monumentenwet was niet direct rekening gehouden met het ‘groene erfgoed’ als een beschermingswaardige categorie. De voorstanders van monumentenbescherming waren meestal ook geporteerd van natuurbescherming en het behoud van buitenplaatsen. Zij maakten echter een onderscheid tussen cultuur- en natuurmonumenten. Het groene erfgoed bevindt zich als uiting van ‘cultureel natuurlijke natuur’ precies tussen beide in. Dit artikel bespreekt, in hoofdlijnen, de ontwikkeling van de waardering van historische tuinkunst en de bescherming van tuinen, parken en buitenplaatsen als groen erfgoed.

Ontdekking van de historische tuinkunst

Het aanleggen van tuinen gebeurt al eeuwenlang. Evenals de bouwkunst heeft de tuinkunst diverse stijlontwikkelingen en modes doorgemaakt, en zijn tuinen telkens weer veranderd onder invloed van nieuwe opvattingen en nieuwe mogelijkheden voor beplanting, bestrating en watervoorziening. De noodzakelijke kennis werd door de tuinbazen vaak van vader op zoon overgedragen en verder door instructieve boeken verspreid, waarvan Jan van der Groens *Den Nederlantsen Hovenier* uit 1670 een vroeg voorbeeld is.¹ Het is echter in de late negentiende eeuw dat meer georganiseerde scholing en de emancipatie van de tuin- en landschapsarchitectuur als een zelfstandig ontwerpvak een aanvang namen. Er ontstond toen ook interesse voor de historische tuinkunst. Hierbij speelde de tuin- en landschapsarchitect Leonard Springer (1855-1940) een belangrijke rol. Vanaf 1885 publiceerde hij over ‘de geschiedenis der tuinaanlegkunst’ en ‘de Oud-Hollandsche Tuinkunst’.² In 1897 verzorgde hij de eerste lessen in ‘tuinbouw-architectuur’ als bijvak bij de studie Tuinbouw aan de in 1896 opgerichte Rijks Hogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool in Wageningen. Daarnaast was hij actief bij de oprichting van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten (BNT) in 1922, waarmee verdere professionalisering van het tuinbouw- en ontwerpvak doorzette.

Intussen waren ook leken zich steeds meer gaan interesseren voor het buitenleven, het natuurschoon en het verschijnsel buitenplaats.³ Een weektijdschrift als *Buiten*, verschenen tussen 1907 en 1936, getuigt hiervan. De ontdekking van de historische tuinkunst en de kennisverbreding daarover brachten echter nog

niet direct een verandering in de omgang met het ‘historisch groen’ of een erkenning van de historische samenhang tussen tuin- en bouwkunst teweeg. Integendeel, Victor de Stuers, de voorvechter van de erfgoedbescherming, gaf zijn zeventienjarige dochter Alice de volle vrijheid om op de plek van de vroegere nutstuinen van het landgoed De Wiersse een eigen tuinontwerp te realiseren. Hij had het in oorsprong zeventiende-eeuwse land-

Afb. 1. De firma H. Copijn & Zoon tuinarchitecten te Groenekan verplanten een volwassen boom (stamomvang ‘ruim 3 meter’) op De Wiersse (foto uit Weekblad Buiten, 29 april 1922, 202)

goed bij Vorden in 1893 gekocht en was in 1912 begonnen met de restauratie van het hoofdhuis. Vier jaar later zou hij overlijden. Zijn dochter ging verder met het verfraaien van haar tuinaanleg, waarin een buxus-parterre met rozen en een verdiepte tuin met vijver en stapelmuurtjes de hoofdelementen vormen. Zij had wel zoveel oog voor oude bomen dat zij deze met kluit en al liet verplaatsen, zoals blijkt uit een in *Buiten* gepubliceerde foto (afb. 1).⁴ Dat inmiddels ook haar toevoegingen deel uitmaken van de monumentenbescherming van De Wiersse had Alice niet kunnen bevroeden.

Incidentele bescherming

De kennis over 'groene architectuur' nam snel toe. De wettelijke bescherming volgde op enige afstand. In het begin van de monumentenregistratie – 1961-1969 – werd incidenteel een groenaanleg (op zichzelf staand of bij gebouwen) op de monumentenlijst vermeld. Dat hield niet veel meer in dan de annotatie bij een landhuis 'gelegen in landschapspark' of 'de bijbehorende tuin met omheining is nog aanwezig' (bij een boerderij in Tubbergen), dan wel 'een ruim, omheind kerkhof' (bij de kerk in Demen), 'erf met mooi geboomte' (bij een boerderij in Emst) of 'tuin aansluitend tegen stadswal' (bij een woonhuis in Groenlo).⁵ Na de invoering van de Monumentenwet is consensus ontstaan over het beginsel dat een groenaanleg een beschermd monument mag zijn. Rob de Jong concludeert in 1998 dat het echter niet duidelijk is wat zo'n groen monument inhoudt: 'Het begrip monument wisselt regelmatig van betekenis zonder dat de meesten zich dit realiseren en daar bij vragen stellen'. Als oorzaak ziet De Jong dat het ontbreekt aan een debat dat nodig is voor het ontwikkelen van een restauratiefilosofie en een methode om groene monumenten te waarderen.⁶

Bescherming van buitenplaatsen

Het bestuur van de KNOB zorgde, op initiatief van D.J.G. Buurman, toenmalige directeur van de Stichting Vrienden der Gelderse Kasteelen, voor een meer systematische aanpak van de inventarisatie, waardering en selectie van de monumenten van historische tuinkunst. De KNOB richtte in 1972 de Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven op met als doel te 'bevorderen dat aan de historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land een zodanige bescherming wordt gegeven dat dit cultuurbezit voor de huidige en komende generatie behouden zal blijven'.⁷ Als reactie op het rapport *Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen* richtte de minister van Cultuur de Commissie Buitenplaatsen op.⁸ De commissie bezocht in de periode 1978 tot 1995 meer dan duizend buitenplaatsen in Nederland. Aan de hand van veldbezoek, archief- en literatuuronderzoek werd kennis verzameld en een tuinhistorische waarde toegekend aan elke aanleg. Op basis van de waardering van de aanleg van voor 1850, waarbij het zwaartepunt lag op de mate van gaafheid en zeldzaamheid, maakte de commissie een keuze en kwam tot een voorstel om 450 buitenplaatsen te beschermen als rijksmonument. Tussen 1997 en 2008 zorgde de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) voor de uitwerking volgens

een programmatische aanpak. In totaal werden uiteindelijk 540 buitenplaatsen voorzien van een (complex-)omschrijving en een waardestelling.

Groen discours

Evenals de opkomst van restauratiekritiek bij de omgang met de gebouwde monumenten werden de begrippen 'restauratie' en 'reconstructie' belangrijke discussiethema's in het 'groene discours'. Liesbeth Canneman-Philipse (1909-1987) had zich als autodidact ontwikkeld tot tuinarchitect. Mede door haar huwelijk met restauratie-architect E.A. Canneman was ze vertrouwd met de restauratievraagstukken van de monumentenzorg. Het herstel van een tuin betekende in haar werk een deels door de geschiedenis geïnspireerde, nieuw ontworpen tuin. Voorbeelden zijn de op de Engelse *cottage garden* geïnspireerde tuinen op de voorburch van Walenburg bij Langbroek, en de nieuwe aanleg aan de achterzijde van het Vredespaleis te Den Haag (waar overigens de oorspronkelijke uit 1913 halve cirkelvormige aanleg van Thomas Hayton Mawson in 1978 verloren is gegaan).⁹ Ook de andere nieuwe tuinen die Liesbeth Canneman ontwierp, hebben in het algemeen, onder andere door de formele indeling, een historiserend karakter.

In diezelfde periode (1977-1984) werkte de Werkgroep Tuinaanleg Paleis Het Loo aan de reconstructie van de baroktuinen van Paleis Het Loo bij Apeldoorn. De teloorgang van een deel van de landschapstuin leidde tot een felle polemiek in de vak- en dagbladen en zelfs tot Kamervragen.¹⁰ Coenraad Temminck Groll en Henri van der Wyck vroegen zich in 1976 al af waarom men voorstelde met betrekking tot Het Loo een oude, omstreden weg weer in te slaan.¹¹ De als wenselijk geziene eenheid tussen het gereconstrueerde exterieur van het huis en de tuin droeg, samen met de vondst van delen van watergangen en fonteinen onder de landschappelijke aanleg, bij aan de beslissing om toch tot reconstructie over te gaan (afb. 2).

In de jaren tachtig zijn verschillende verenigingen opgericht waar meningsvorming kon plaatsvinden, zoals de Nederlandse Tuinenstichting (1980), de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (1981), en het Tuinhistorisch Genootschap Cascade (1987). De vaak objectgerichte studies en publicaties die deze organisaties voortbrachten en de door hen georganiseerde studiedagen, hebben een belangrijk aandeel gehad in de vergroting van de tuinhistorische kennis in Nederland. Toch moet met Rob de Jong worden geconcludeerd dat er tot nu toe nog weinig op een hoger abstractieniveau is gedebatteerd over wat historisch groen is en hoe het gewaardeerd, geselecteerd en beschermd zou moeten worden.

Op een juist nog hoger abstractieniveau werken het Nationaal Archief, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Rijksgebouwendienst samen aan het inzichtelijk maken van het proces en de methodologie van het waarderen van erfgoed.¹² Het groene erfgoed krijgt een aparte paragraaf in een nog in bewerking zijnde publicatie van de RCE over de methodologie van het waarderen. Het doel is om het proces en de manier van waarderen door de overheid eenduidiger en transparanter te maken, en bovendien de werkwijze overdraagbaar te maken zodat ook

Afb. 2. De gereconstrueerde boventuin van Paleis Het Loo met daarin bomen uit de verwijderde landschappelijke aanleg van A. Dufour, 1806 (Andrea van Leerdam, 2009)

andere partijen zich van de gestructureerde werkwijze kunnen bedienen.

Inhaalslag groene monumenten

Naast de groep historische buitenplaatsen komen er nog zo'n 750 'groene monumenten' in het monumentenregister voor. Dit zijn bijvoorbeeld begraafplaatsen, villatuinen, stadsparken, groenaanleg bij kantoren of fabrieken, in woonwijken of op verdedigingswerken. Vanwege het ontbreken van zelfstandige notering van groenaanleg in de oudere registeromschrijvingen is, zoals hierboven al vermeld, in 2007 een onderzoek in het monumentenregister uitgevoerd om tot lijsten en aantallen van genoemde groencategorieën te komen. Tot verbetering van de beschrijving en tot bescherming heeft dit echter nog niet geleid. Een algemene inhaalslag heeft wel plaatsgevonden voor de zogenaamde jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, die bij eerdere beschermingsronden grotendeels buiten beschouwing was gebleven, onder andere vanwege de wettelijk vereiste minimumleeftijd van vijftig jaar. Ditmaal werd,

deels vooruitlopend op de nieuwe Monumentenwet 1988, een decentrale uitvoering gehanteerd door middel van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) in de periode 1987-1994. Hierbij werkten speciale teams van de twaalf provincies en de vier grote steden onder regie van de RDMZ volgens een uniforme methode. De positie van het 'groene erfgoed' was echter niet altijd even duidelijk, temeer daar het project 'Verfijning' nog liep. De meeste provinciale teams verkeerden in de veronderstelling dat groen buiten de agenda van het MSP viel. Bovendien stond er, door de projectmatige aanpak en de tijdelijk gecontracteerde medewerkers, tijdsdruk op de voorselectie. Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg gehad dat de waardevolle Groningse slingeruinen slechts bij hoge uitzondering in het monumentenregister vermeld staan. En zo zijn er, achteraf beschouwd, nog meer omissies vast te stellen. Kennis moet steeds opnieuw in het veld worden opgedaan.

Intussen wordt ook het jongste groene erfgoed van de wederopbouwperiode (1940-1965) geagendeerd voor (toekomstige) waardering, selectie en bescherming. Deze tuin- en landschapsarchitectuur kenmerkt zich door nieuwe vormen, materialen en werkwijzen, en een nauwere relatie met de stedenbouw. Voor de omvangrijke erfenis uit deze periode werd een andere inventarisatiemethodiek gevolgd, door een veel kleiner werkverband, door middel van – deels extern uitgevoerde – categoriale studies op basis van gebouwtypen. De tuin- en landschapsarchitectuur kwam hierdoor slechts indirect aan bod. De wederopbouwperiode is om organisatorische redenen in twee delen onderzocht, de periode van 1940 tot 1958 en van 1959 tot 1965. In 2007 wees de toenmalige minister van Cultuur R. Plasterk een honderdtal wederopbouwmonumenten uit de periode 1940-1958 aan als rijksmonument op basis van tien algemene thema's. Hierbij is wel enige aandacht besteed aan 'groene monumenten', maar ook in dit geval voornamelijk in relatie tot het gebouwde erfgoed, zoals de fabriekstuin van Mien Ruys bij de (voormalige) weverij De Ploeg te Bergeijk. Slechts één zelfstandige groenaanleg heeft de lijst gehaald, de herdenkingshof in Putten van J.T.P. Bijhouwer uit 1948.¹³

Ook zijn – naar aanleiding van een externe 'tip' – twee unieke en gaaf bewaarde heemparken in Amstelveen beschermd, het J.P. Thijssepark en De Braak (ontwerp J.P. Broerse, 1939) (afb. 3).

In het vervolgproject voor de waardering en selectie van topmonumenten uit de periode 1959-1965, worden de groene objecten wel als zelfstandige erfgoedcategorie behandeld. Ter voorbereiding heeft de RCE op basis van literatuuronderzoek en in samenwerking met de Nederlandse Tuinenstichting een attentielijst samengesteld. Relatief veel van de groene objecten of structuren uit deze periode blijken echter inmiddels ernstig te zijn aangetast of verdwenen, zodat wettelijke bescherming hiervoor te laat komt.

Bepalend beheer

Over het hoe van de bescherming zijn de meningen soms verdeeld en de meningsvorming is volop in beweging. Groen leeft, maar sterft dus ook, en is intrinsiek beweeglijk. Geldt de

Afb. 3. Heempark De Braak in Amstelveen, aanleg van J.P. Broerse, 1939 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ruben Schipper, 2011)

bescherming uitsluitend de structuur van de aanleg? Mag een laan in zijn geheel verjongd worden of blijven de resterende oude bomen zo lang mogelijk staan? Mag een betonsteen een klinker vervangen, of een rozenstruik klimop? Hanneke Ronnes schrijft in 2010 over de tuinen van Het Loo: 'Men restaureert het ontwerp, niet de materie. Omdat authenticiteit zeldzaam is in tuinen dan wel parken, wordt improvisatie buiten over het algemeen iets eerder geaccepteerd dan binnen; op het continuüm van authenticiteitsgevoelige of -gevoelde ingrepen ligt het doorbreken van een muur van het Muiderslot een stuk gevoeliger dan het spel met heggen en borders.'¹⁴ Is die lagere gevoeligheid bij het wijzigen van parken inderdaad een feit? Maar bij wie is de lage gevoeligheid gemeten, bij een architectuurhistoricus of bij een tuinhistoricus? Kan het een gevolg zijn van een beperkte kennis van tuinarchitectuur en materialen? De formulering suggereert bovendien dat bouwkunst een serieuze zaak is, en tuin-kunst 'een spel'. Misschien is het tijd om de rode bril te vervangen door een groene.

Plantmateriaal bestaat uit een soort (*species*), maar ook uit een gekweekte variëteit (*cultivar*); een bruine of groene beuk maakt immers een groot visueel verschil. Sommige *cultivars* zijn bij kwekers maar gedurende beperkte tijd of op kleine schaal leverbaar. Daarbij kan een *cultivar* van uiterlijk veranderen door de

jaren heen. Dit betekent niet dat alle materialen in een groenaanleg snel vergaan, en het betekent ook niet dat het vervangen van beplanting automatisch een andere invulling van de tuin tot gevolg heeft. De authenticiteit van het plantmateriaal kan ook in de genetische gegevens gevonden worden, en door vegetatief vermeerderen behouden blijven.

Vervolgens is er de kwestie van het beheer: moet het gras gemilimeterd of mag het twintig centimeter hoog en kruidenrijk zijn? Hoe hoog en hoe strak is de heg gesnoeid en mag er lisdodde in de vijver staan? De beheerder bepaalt niet alleen het beeld maar ook in hoeverre de aanleg, met kleine of grotere aanpassingen, verandert. In de praktijk van het vakgebied is dit bij iedereen bekend, maar in de papieren wereld (van onderzoek en beleid) bestaat de beheerder niet. Hoewel de terminologie uit de gebouwde monumentenzorg grosso modo van toepassing is op de groene monumentenzorg, zal voor de totstandkoming van een 'groene restauratiefilosofie' hier en daar opnieuw over de precieze inhoud van begrippen nagedacht moeten worden.

Beleving

Misschien meer dan bij gebouwde erfgoed is de actieve beleving van de groenaanleg belangrijk. Die beleving ontstaat wanneer je

Afb. 4. Intensief gebruik van het Vondelpark in Amsterdam, dat na een tien jaar durende renovatie in 2010 is opgeleverd (Natascha Lensvelt, 2011)

je als bezoeker verplaatst door het park en daarbij de ruimtelijke werking ondergaat, tegelijk met de waarneming van kleur, geur, seizoen, flora en fauna. Nieuw gebruik van of nieuwe functies in een groenaanleg kunnen grote gevolgen hebben. Een bezoek aan een tot museum met openbaar park herbestemde buitenplaats geeft een heel andere beleving dan het bezoeken van een particuliere tuin die enkele dagen per jaar voor bezoekers is opgesteld. Waren stadsparken decennia geleden vol geplant met bloeiend materiaal, tegenwoordig zijn er vooral gazons nodig om op te zonnen en om podia te kunnen plaatsen met ruimte om te dansen. In feite ontstaat door de nieuwe functie een ontwerp-opgave. Wanneer wijzigingen het park stilletjes binnensluipen, wordt het vaak als een taak voor de beheerder gezien om telkens weer een oplossing te zoeken, liefst binnen het reguliere budget. Pas na enige tijd realiseren de beheerders, eigenaren of bezoekers zich dat het park dermate versleten of anderszins gewijzigd is, dat een restauratie of renovatie noodzakelijk wordt. Zo heeft het Vondelpark te Amsterdam een tien jaar durende renovatie achter de rug, waarbij de waterhuishouding en de groeiomstandigheden van de bomen zijn verbeterd en het park door middel van enkele hedendaagse invullingen in de historische parktraditie weer op zijn functie van stedelijke recreatie is toegerust (afb. 4).

De status van rijksmonument kan bij een restauratie of renovatie, door de vergunningverlening, zorgen voor een moment van reflectie, met aandacht voor historie, ontwerp-opgave en kwaliteit. Spannend voor de naaste toekomst is hoe de nieuwe wetgeving, waarbij alleen bij een (ingrijpende) wijziging een omgevingsvergunning gevraagd hoeft te worden, zal gaan functioneren.¹⁵ Voor veel gemeenteambtenaren vormt het groene erfgoed en daarmee ook de problematiek van letterlijk 'levend' erfgoed een nieuw werkterrein. Door de decentralisatie van bestuursstaten krijgen zij hier meer mee te maken dan aanvankelijk was voorzien. Omgekeerd moeten ook beheerders soms wennen aan richtlijnen voor tuinhistorisch onderzoek en de praktijk van de bescherming. Groen erfgoed wordt hiermee automatisch een proefterrein voor een nieuw beleid en een nieuwe relatie tussen erfgoed en ruimte.

Noten

- ¹ J. van der Groen, *Den Nederlandsen Hovenier, Zijnde het I. Deel von het Vermakelijk Landt-Leven. Beschrijvende alderhande Princelijke en Heerlijke Lust-hoven en Hofsteden, en houmen de selve, met veelderley uytnemende Boomen, Bloemen en Kruiden, kan beplanten, bezaeyen, en verciereen*, Amsterdam 1670.
- ² C. Moes, L.A. Springer. *Tuinarchitect. Dendroloog*, Breda 2002, 317 (bibliografie).
- ³ I. Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*, Amsterdam 2002.
- ⁴ *Weekblad Buiten*, 29 april 1922, 202.
- ⁵ Met dank aan Catharina van Groningen.
- ⁶ R. de Jong, 'Werken aan Arcadië, de toekomst van historische tuinen en parken: beheer, behoud en herstel' in: *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/Zeist 1998, 50-59.
- ⁷ G. van Herwaarden, 'Hoe wordt Arcadië beschermd?' in: *Buitenplaatsen 1998* (noot 6), 13-22.
- ⁸ In deze commissie hadden onder andere Jenny Bierenbroodspot-Rudolph en Carla Oldenburger-Ebbers zitting.
- ⁹ C. Oldenburger e.a. (red.), *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur*, Rotterdam 1996; C. Romijn-Schütte, *De tuin van Elias en Liesbeth Canneman-Philipse in de tuin van het Vredespaleis*, Amsterdam 2010 (in opdracht van de Nederlandse Tuinenstichting).
- ¹⁰ L.E. Groen, *Zwierig binnen de perken. De herstelde boventuin van Paleis het Loo*, Apeldoorn 2008.
- ¹¹ H. Ronnes, 'Authenticiteit en authenticiteitsbeleving: de presentatie en receptie van museum Paleis Het Loo', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 5, 190-199.
- ¹² *De praktijk van het waarderen* is het schriftelijke verslag van de werkconferentie gehouden op 15 november 2010 op Paleis Soestdijk. Het is een vervolg op de werkconferentie 'De techniek van het waarderen' met gelijknamige publicatie uit 2009.
- ¹³ J. von Santen e.a. (red.), *Monumenten van herrezen Nederland*, Zwolle 2007.
- ¹⁴ Ronnes 2010 (noot 11), 193.
- ¹⁵ Zie ook *Vergunningvrij. Informatie voor professionals*, 2011 (versie 1.0 op <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Vergunningvrij.%20Informatie%20voor%20professionals%201.0.pdf>)

Bouwhistorische waardenkaarten

Een gebiedsgerichte benadering van bouwhistorisch erfgoed

Gabri van Tussenbroek, Ad van Drunen en Edwin Orsel¹

Het denken over de omgang met historische binnensteden wordt al lang niet meer beheerst door cityvorming en doorbraken, maar door behoud van gebiedsgebonden functies, diversiteit en cultuurhistorische identiteit. In dit behoud staat de dynamiek van duurzame ontwikkeling centraal, waarbij cultuurhistorische waarden hand in hand moeten gaan met een intensief gebruik van het historische stedelijke weefsel en het gebouwde erfgoed. Toch staat de 'historische functie van het stadscentrum als hart

van de gemeenschap en als drager van identiteit onder druk'.² Daarom is het een positieve ontwikkeling dat een gebiedsgerichte benadering van monumentenzorg en cultuurhistorisch erfgoed in de Modernisering Monumentenzorg (MoMo) wordt nagestreefd zoals verwoord in 'pijler 1' uit dit stuk.³

Zoals zo vaak bij breed gedragen ontwikkelingen treedt ook in het proces van een gebiedsgerichte benadering convergentie op. Vooruitlopend op het nieuwe beleid hebben enkele gemeentelij-

Afb. 1. Nieuwe Rijn 60 te Leiden met een voorgevel uit 1950 van architect M.P. Schutte, met daar achter een middeleeuws voorhuis, een zeventiende-eeuws vast achterhuis, met originele spiltrap en twee geschilderde balklagen, en latere interieurafwerkingen. Bij de laatste verbouwing zijn door de onbeschermde status veel elementen verloren gegaan. Opname 1 juni 2007 (Edwin Orsel, M&A, Leiden)

ke bouwhistorici in de afgelopen jaren in een aantal steden gewerkt aan het opstellen van een bouwhistorische waardenkaart, die duidelijk moet maken waar bouwhistorische waarden aanwezig of te verwachten zijn. Achter jongere gevels, die bij eerdere inventarisaties ten behoeve van monumentenlijsten niet als bijzonder zijn aangemerkt, kan immers waardevolle, veel oudere bebouwing schuilgaan (afb. 1).⁴ In dit artikel wordt ingegaan op de bouwhistorische inventarisatie, de aanpak in de binnensteden van 's-Hertogenbosch, Amsterdam, Leiden, Nijmegen en Utrecht voor het maken van een bouwhistorische kaart en de bevindingen over de bruikbaarheid als prospectief instrument in het kader van MoMo.

Hoewel de in de afgelopen jaren ontwikkelde bouwhistorische kaarten onderling op bepaalde punten verschillen, is inmiddels duidelijk dat dergelijke kaarten krachtige instrumenten in het nieuwe monumentenbeleid kunnen zijn.⁵ In de Modernisering Monumentenzorg moeten bouwhistorisch onderzoek en cultuurhistorische waardestellingen een belangrijke rol gaan spelen.⁶ Maar om als gemeente cultuurhistorische waarden in bestemmingsplannen te kunnen verankeren – wat door het ministerie van OCW in het kader van het Besluit ruimtelijke ordening wordt gevraagd – moet er zicht zijn op de bekende, en nog belangrijker, verwachte cultuurhistorische waarden in de gebouwde omgeving.⁷ Een kaart met aanduiding van bouwhistorische waarden en verwachtingen vormt voor dergelijk beleid voor bebouwde gebieden zelfs het uitgangspunt.

De vervaardiging van dergelijke kaarten lijkt geheel de taak van gemeenten te worden, al dan niet in samenwerking met particuliere bureaus. Om inzichtelijk te maken waar cultuurhistorische en bouwhistorische waarden te verwachten zijn, diende tot nog toe voornamelijk de monumentenlijst. Voor een gebiedsgerichte bescherming wordt nu echter meer gevraagd van de gemeente: het vastleggen van waarden en verwachtingen op zowel gebieds- als perceelsniveau, met als doel vroeg in het planproces een cultuurhistorische toets te kunnen uitvoeren.

Omdat bouwhistorische waarden onlosmakelijk deel uitmaken van de cultuurhistorische context waarbinnen ruimtelijke processen plaatsvinden, wordt in dit artikel eerst ingegaan op de voorgeschiedenis van de bouwhistorische inventarisatie: een gebiedsgericht onderzoek naar objecten met bouwhistorische waarden. Vervolgens wordt de aanpak geschetst die in de afgelopen jaren in enkele steden voor het maken van een bouwhistorische kaart is ontwikkeld. Het doel hiervan is een handreiking te bieden aan andere gemeenten voor het opstellen van een gebiedsgerichte bouwhistorische waardenkaart. Deze waardenkaart kan worden ingezet in de dagelijkse problematiek van de monumentenzorg, met name voor het meewegen van cultuurhistorische belangen in ruimtelijke ontwikkelingen, de zogenoemde 'pijler 1' van de MoMo.

Inventarisatie van beschermde stads- en dorpsgezichten

De monumentenwet van 1961 introduceerde behalve bescherming van individuele monumenten, tevens het instrument van beschermde stads- en dorpsgezichten en koppelde dit aan het

Afb. 2. Sloop van historische bebouwing aan de Recht Boomssloot in de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt in 1975 (Stadsarchief Amsterdam)

maken van beschermende bestemmingsplannen. Het was niet de bedoeling om de bestaande toestand te 'bevriezen', maar om deze in te zetten voor een stimulering van de cultuurhistorische continuïteit in de omgang met het (steden)bouwkundig erfgoed.⁸ De integratie van bestaande cultuurwaarden in nieuwe planologische ontwikkelingen leverde daarbij in de praktijk echter problemen op, zoals bij de transformatie van de Markt in Groningen, de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam of het Noorderbergkwartier van Deventer (afb. 2).⁹ De clash tussen het modernisme en de traditionele bouw is het hardst gevoeld in dergelijke oude stadskernen, met als gevolg een verregaande erosie van structuur en substantie in de jaren zestig en zeventig. Deze erosie van binnensteden werd al vroeg gevisualiseerd, onder andere in het

Afb. 3. Erosie in de binnenstad van Vlissingen (uit: Smook 1984)

Afb. 4. Beschermde Gezicht Hindeloopen 1972 (Gabri van Tussenbroek, 2011)

proefschrift van Rudger Smook, die voor 36 steden de veranderingen tussen de eerste kadastrale kaarten uit het begin van de negentiende eeuw en de situatie in de jaren 1975-1983 in kaart bracht (afb. 3).¹⁰

Een duidelijk knelpunt in de bescherming van stads- en dorpsgezichten was de onduidelijke definitie van Beschermde Gezichten in de monumentenwet van 1961.¹¹ Zo volstond een tamelijk summiere karakterisering van het aan te wijzen gebied als onderbouwing, waarbij in het begin nederzettingen werden aangewezen die niet door grote maatschappelijke veranderingen bedreigd leken te worden (afb. 4).¹² Een opname van het exterieur van gebouwen stond, gezien het doel – het beschermen van historisch-stedenbouwkundige ensembles – bij het inventariseren van het gebouwde erfgoed voorop. Interieurs en bouwhistorische structuren kwamen daarbij niet aan bod.¹³

Een meer gestructureerde aanpak volgde in 1980, met de nota *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten*. Deze nota zou uiteindelijk leiden tot de herziene definitie van Beschermde Gezichten in de Monumentenwet van 1988,¹⁴ maar vooralsnog werden er geen inventarisaties uitgevoerd die in de buurt kwamen van wat sinds het midden van de jaren negentig als bouwhistorische inventarisatie bekend staat.¹⁵ Beschermde gezichten bleven gericht op de stedenbouwkundige structuur, het straatbeeld en de bouwmassa's. De historische bouwsubstantie op zich bleef buiten beeld en werd er niet mee beschermd. De kennis hierover ontbrak eenvoudigweg. Ook voor studies over de historische bebouwing in grotere steden, zoals Alkmaar,¹⁶ Amsterdam,¹⁷ Hoorn¹⁸ of Nijmegen¹⁹ geldt dat zij nauwelijks inzicht boden in de bouwsubstantie achter de voorgevels, wat eveneens geldt voor een groot aantal architectuurgidsen die Nederlandse steden behandelen. Het exterieur van gebouwen, het stedenschoon en de bewoners waren lange tijd leidend voor de studie naar en de waardering van gebieden, en het duurde lang voordat een meer 'bouwarcheologische' benadering van de Nederlandse binnensteden ingang vond.

De eerste Nederlandse steden waar daadwerkelijk áchter de voorgevel werd geïnventariseerd – zonder daarbij de monument-status als leidend criterium te hanteren – waren 's-Hertogen-

bosch en Utrecht.²⁰ Hier werd niet alleen geïnventariseerd, maar ook onderzocht en gedocumenteerd voorafgaande en tijdens bouwwerkzaamheden.²¹ Belangrijker nog is dat de Bossche en Utrechtse aanpak een directe weerslag had op de gemeentelijke monumentenzorgpraktijk van die steden. In 's-Hertogenbosch worden sinds 1975 alle bouw- en monumentenvergunningen voorzien van een preadvies van de bouwhistoricus. Deze bezoekt het betreffende pand, maakt een beschrijving en een beperkte documentatie in de vorm van schetsen en foto's. Hieruit volgt een waardestelling en een advies aan de Monumentencommissie. De verkregen gegevens worden daarna in het bouwhistorische dossier van het pand verwerkt. Deze dossiers worden vervolgens benut bij de uitvoering van het monumentenbeleid.

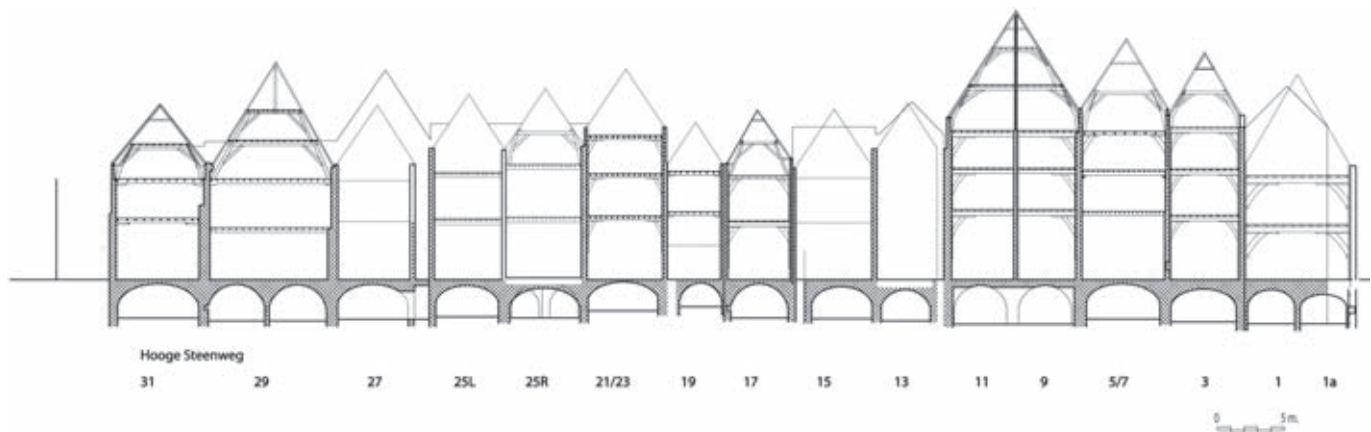
Beschermde monumenten, onbeschermde waarden

Door inventarisaties en onderzoek zoals die in 's-Hertogenbosch en Utrecht werden uitgevoerd werd steeds duidelijker hoezeer cultuurhistorische waarden verborgen gingen achter later veranderde voorgevels.²² Bij grootschalige ontwikkelingen in binnensteden kwam het inzicht dat er belangrijke bouwhistorische waarden in het geding waren echter vaak te laat in het restauratie of (ver-)bouwproces aan de oppervlakte.²³ Het gevolg was meestal dat de plannen niet meer konden worden gestopt, en dat er hooguit nog iets kon worden gedocumenteerd (afb. 5). De Monumentenwet en bestemmingsplannen boden te weinig mogelijkheden om cultuurhistorische waarden in een vroeg stadium in voldoende mate mee te wegen²⁴ en ook de decentralisatie van de monumentenzorg en de nieuwe Monumentenwet van 1988 bracht de aantasting van structuur van binnensteden niet geheel tot stilstand.

In 's-Hertogenbosch werd daarom vanaf de jaren tachtig een instrumentarium ontwikkeld voor het in beeld brengen van de historische structuur, als basis voor het gedecentraliseerde beheer van de stad als stedenbouwkundig monument.²⁵ Door middel van het bezoeken van alle panden in een bouwblok, het opmeten van perceel scheidende muren, plattegronden, dwars-

Afb. 5. 's-Hertogenbosch, sloop van een middeleeuws pand in de Lepelstraat in 1986 (na bouwhistorische documentatie) ten behoeve van nieuwbouw bankgebouw ABN/AMRO (Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, gemeente 's-Hertogenbosch)

Afb. 6. Doorsnede van een bouwblok aan de Hooge Steenweg te 's-Hertogenbosch (Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, gemeente 's-Hertogenbosch)

doorsneden en kelders, ontstond een compleet beeld van dit stedenbouwkundig ensemble.²⁶ Hierbij werd tevens gebruik gemaakt van het archief van Bouw- en Woningtoezicht, waardoor alle bouwactiviteiten sinds 1906 (het jaar van de Bouwverordening, als vervolg op de Woningwet 1901) aan het licht kwamen. De kadastrale minuut van 1832 diende om gegevens van verdwenen gebouwen te vergaren (afb. 6). Deze aanpak wijkt methodisch af van de inventarisaties ten behoeve van beschermde stads- en dorpsgezichten, die altijd van straten en straatwanden uitgingen.²⁷

De bouwblokinventarisaties zouden uiteindelijk leiden tot een gedegen overzicht van de Bossche binnenstad, dat in 2005 diende als onderlegger voor de allereerste bouwhistorische *waarden- en verwachtingenkaart* van Nederland.²⁸ De kaart is in digitale vorm in een groot aantal lagen verdeeld, en afhankelijk van het doel worden de benodigde lagen gebruikt en andere uitgeschakeld. Er zijn afzonderlijke lagen waarop de architectonische, de historisch-geografische en bouwhistorische waarden staan aangegeven.

De Bossche bouwhistorische waarden- en verwachtingenkaart dient meerdere doelen. De kaart dient ten eerste als selectiemiddel bij het aanvullen van de gemeentelijke monumentenlijst. Hiervoor zijn alle afzonderlijke panden gewaardeerd. Als van een pand een bouwhistorisch dossier aanwezig is, krijgt het een waardering, variërend van 'zeer belangrijk', 'waardevol' tot 'indifferent'.²⁹ Als tweede doel heeft de kaart een signaalfunctie bij de vergunningverlening en handhaving. De aangegeven waarden of verwachtingen zijn voor het gemeentelijk apparaat een signaal tot een zeer zorgvuldige behandeling bij vergunningverlening. Het derde – en vanwege MoMo tevens heel actuele doel – is het verankeren van cultuurhistorie in het voor de binnenstad vast te stellen bestemmingsplan. Het beschermd stadsgezicht verplicht tot een beschermend bestemmingsplan. Voor dit doel is de gedetailleerde Bossche kaart vereenvoudigd. Deze bouwhistorische kaart geeft precies aan wat de te beschermen zaken zijn. Op de kaart staan de historische voor- en achterrooijlijnen, de oude perceelsgrenzen, het aantal bouwlagen en de kapvorm van de historische hoofdbouw, (in) pandige gangen, poorten, stegen, bruggen en waterlopen. Deze gegevens

worden in het bestemmingsplan gebruikt voor bouwregelgeving (bebouwd oppervlak, goot- en nokhoogten, kapvorm, niet samenvoegen van panden). Daarnaast staat op de bouwhistorische kaart het gebied aangegeven dat op de kadastrale minuut als bebouwd is weergegeven. Voor dit gebied geldt straks een slooepverbod. Van deze regel kan worden afgeweken als een waardestellend rapport, opgesteld door een deskundig bureau, aantoont dat er geen bouwhistorische waarden in het geding zijn. De Bossche bouwhistorische kaart is door de gemeenteraad aangenomen. De kaart is op internet raadpleegbaar en er is een publicatiebrochure van uitgegeven (afb. 7). Een van de belangrijkste inzichten die door het Bossche onderzoek ontstond, was niet alleen dat er veel onbekende waarden in beschermde panden verscholen gaan, maar ook dat er veel cultuurhistorische waarden in *onbeschermde* panden te vinden zijn. Deze situatie geldt voor vrijwel alle Nederlandse steden, zoals bijvoorbeeld bleek bij een bouwhistorische inventarisatie van Harderwijk,³⁰ of een soortgelijke inventarisatie in Nijmegen.³¹

Bouwhistorische kaarten elders

Het Bossche model laat zien dat een bouwhistorische waardenkaart zeer geschikt is om te dienen als beheersinstrument voor historische objecten of structuren in binnensteden. De kaart heeft een duidelijke signaalfunctie, die al in het beginstadium van de planontwikkeling duidelijk maakt met welke waarden rekening moet worden gehouden. Deze informatie is ook van belang bij de toetsing van de plannen ten behoeve van de vergunningverlening. Daarnaast kan de kaart een onderdeel vormen van de selectie ten behoeve van de monumentenlijst en als wetenschappelijk middel. Door middel van de kaart ontstaat kwantitatief inzicht in huizentypologie. De Bossche kaart vormt voor de Nederlandse situatie een uitzondering; een voorbeeld dat in andere steden niet snel zal kunnen worden nagevolgd, omdat er decennia van intensief bouwhistorisch onderzoek aan ten grondslag liggen, en alle panden op de kaart bouwhistorisch zijn verkend.³²

Aangezien bouwhistorische kaarten in veruit de meeste gemeenten nog niet bestaan, en deze binnen het kader van de Moderni-

Afb. 7. De bouwhistorische waardenkaart van 's-Hertogenbosch (Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, gemeente 's-Hertogenbosch)

sering Monumentenzorg een belangrijk instrument moeten worden, dienen heldere definities te worden geformuleerd en moet de methode van karteren worden beschreven.³³ Wat de definities betreft: *Bouwhistorisch onderzoek* is een methode om de (bouw) geschiedenis van een object vast te leggen.³⁴ Onder *bouwhistorie* verstaan we derhalve de geschiedenis van het gebouwde object en van ensembles, gebaseerd op de som van gebouwde objecten. Hiertoehoren uitdrukkelijk ook architectuur- en interieurhistorische aspecten en in de praktijk zal het lastig en vaak ook overbodig blijken om tussen deze deeldisciplines een onderscheid te maken. Vaak zal daarom worden gesproken van *cultuurhistorie* als verzamelbegrip, waaronder ook archeologische en historisch geografische waarden vallen.

Dit brengt ons bij de definitie van de kaarten zelf, te weten *waardenkaart* versus *verwachtingskaart*. In 's-Hertogenbosch kan daadwerkelijk van een *waardenkaart* worden gesproken omdat de kaart een reflectie vormt van het in kaart gebrachte erfgoed. Als gevolg van een vrijwel complete inventarisatie met bouwhistorische verkenningen per object, is een *dataset* ontstaan die het mogelijk maakt om bouwhistorische waarden te onder-

bouwen. In veel andere dorpen en steden kunnen naast waarden-aanduidingen slechts verwachtingen (of indicatieve waarden) worden aangegeven, die op basis van perceelontwikkeling, kapvorm en andere uiterlijke kenmerken enerzijds, en bouwhistorische ervaring en bouwdoSSIERS, historisch kaart- en beeldmateriaal anderzijds kunnen worden uitgesproken.³⁵ In navolging van de archeologie zou daarom de term 'indicatieve bouwhistorische waardenkaart' kunnen worden gehanteerd of '*verwachtingskaarten*'. In de meeste gevallen houdt een bouwhistorische kaart dus het midden tussen enerzijds vastgestelde waarden, en anderzijds bouwhistorische verwachtingen. Dit hybride karakter is inherent aan het opzetten van een kaart in gemeenten waar de historische bouws substantie nog niet geheel is geïnventariseerd en onderzocht. De kaart kan daar langzaam van een verwachtingskaart naar een waardenkaart transformeren.³⁶ De ideale waardenkaart is daarom dynamisch van opzet, en zal in een aantal stappen kunnen worden verfijnd.

Om aan te geven hoe de effectiviteit van het Bossche voorbeeld in andere steden kan worden toegepast, *zonder* dat daarvoor decennialang onderzoek moet worden verricht, volgen hieronder

Afb. 8. De bouwhistorische waardenkaart van het middeleeuwse stadshart van Amsterdam (Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam)

vier voorbeelden van bouwhistorische kaarten die in de afgelopen jaren tot stand zijn gekomen. Ondanks verschillen in aanpak was het doel hierbij steeds hetzelfde: het gebiedsgericht benaderen van bouwhistorisch erfgoed.

Vier praktijkvoorbeelden

1. Amsterdam

De gemeente Amsterdam presenteerde in 2008 een bouwhistorische kaart voor de stadskern van Amsterdam, aanvankelijk als aanvulling op de al bestaande ordekaarten, waarop de bebouwing in het beschermd stadsgezicht op architectuurhistorische wijze is gewaardeerd.³⁷ Het betrof hier het gebied van de laatmiddeleeuwse binnenstad (afb. 8). Aan de basis hiervan lag de onderkenning dat er in de binnenstad veel onbekende cultuurhistorische waarden aanwezig zijn en dat die (soms) te laat worden herkend. Tevens bestond er een vraag van het Stadsdeel Centrum om te onderzoeken wat de waarde van onbeschermd panden was.

Voor de samenstelling van de kaart werd begonnen met een inventarisatie van de binnen Bureau Monumenten & Archeologie aanwezige schetsen, opmetingstekeningen, restauratieplannen, foto's en beschrijvingen van de panden. Omdat deze gegevens een onvoldoende basis boden voor een complete waardestelling, werd vervolgens voor twee bouwblokken een inventarisatie gepland, die vanwege de geringe medewerking van de eigenaren en de bewoonde staat van de wél bezochte hui-

zen geen volledig inzicht kon bieden in de structuur en historische gelaagdheid van de bouwblokken, zoals dat in 's-Hertogenbosch wel het geval was geweest.³⁸

Het gevolg hiervan was dat de verzamelde documentatie uiteindelijk een – ongewild – lege kaart opleverde, een methodisch probleem dat zich zonder complete inventarisatie in vrijwel elke Nederlandse gemeente zal voordoen. Om de kaart verder in te vullen werden daarom 'reductiekaarten' vervaardigd. Hierbij werd de huidige situatie – de Grootchalige Basiskaart, GBK – op de kadastrale kaart van 1832 geprojecteerd, om vast te stellen waar sindsdien structuurveranderingen hebben plaatsgevonden (afb. 9). Daarmee ontstond echter het probleem dat waardevolle bebouwing die na 1832 was ontstaan, niet in de kaart werd meegewogen. Dit staat in schril contrast tot de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg, waarin sinds 1961 een wettelijke minimumleeftijd van vijftig jaar geldt voor de erkenning van monumentwaarden, en die bij de wijziging in het kader van MoMo zelfs verdwijnt, zodat ook jongere cultuurhistorische waarden kunnen worden beschermd. Deze scheiding tussen oud en minder oud zal hieronder nog terugkeren.

De structuurveranderingen van na 1832 vormden voor de kaart gebieden waar oudere bouwhistorische waarden konden worden uitgesloten. Daarnaast waren er gebieden waar de oudere structuur nog in tact was, en waar dus, afgezien van de al vastgestelde waarden, wel oudere bouwhistorische structuren te verwachten waren.³⁹ In feite bepaalde dit de essentie van de bouwhistorische

Afb. 9. De reductiekaart van het middeleeuwse hart van Amsterdam. Getoond is de situatie in 1832 en in 2008 (Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam)

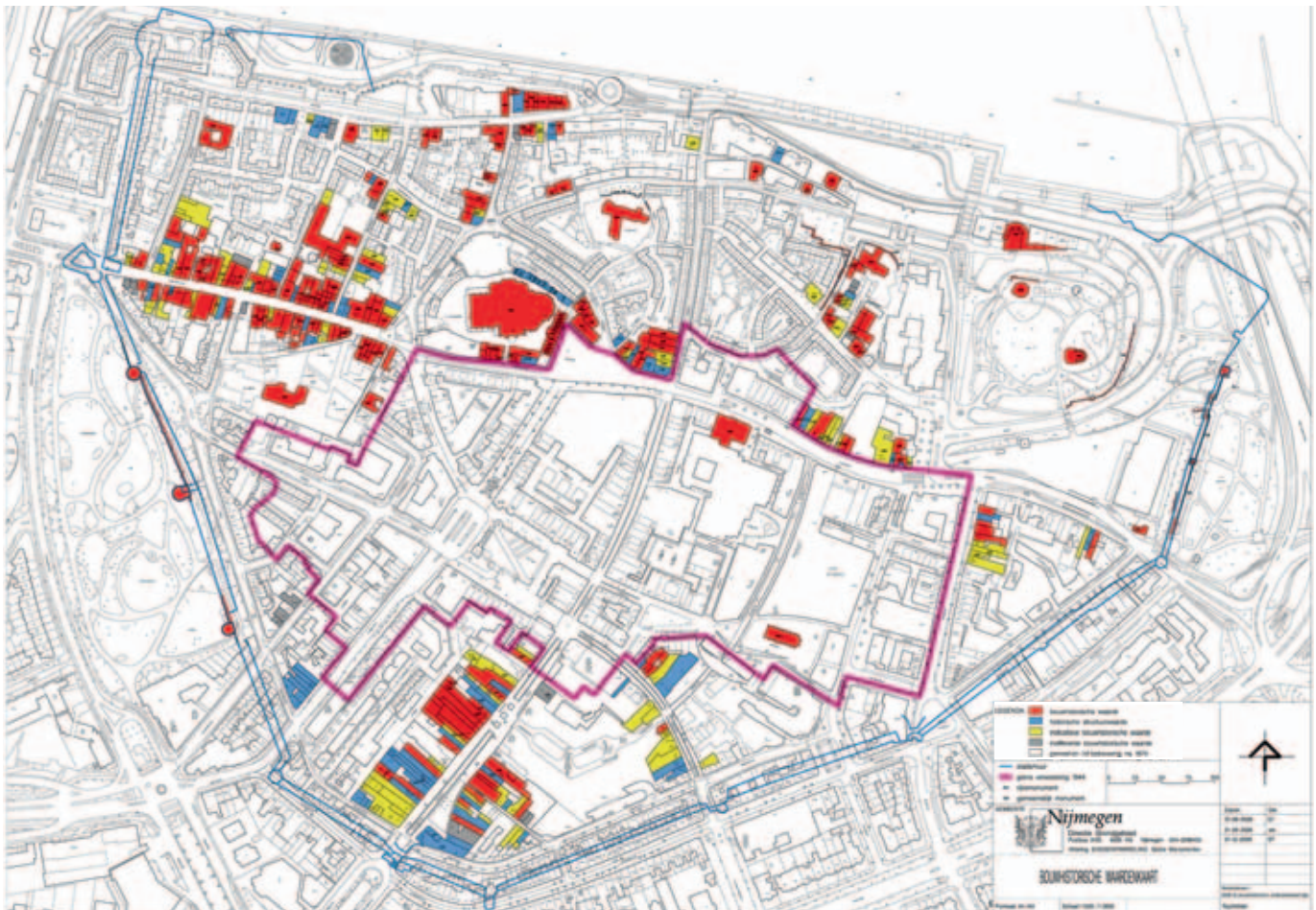
kaart, waarbij per pand op basis van secundaire gegevens de bouwhistorische waarde werd geschat. Ten slotte werd voor de perceelsoverschrijdende bebouwing uit de negentiende en twintigste eeuw eveneens een onderscheid gemaakt tussen bebouwing zonder en met bouwhistorische waarde, die echter niet nauw omljnd is gedefinieerd.

2. Leiden

Bij het opstellen van de Leidse bouwhistorische kaart werd aanvankelijk het systeem van een bouwhistorische inventarisatie volgens de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* gevolgd, waarbij gebouwen in principe slechts vanaf de *buitenzijde* worden opgenomen. De resultaten van twee proefbouwblokken kwamen echter geheel niet overeen met de bekende gegevens, die waren verkregen uit eerdere bouwhistorische verkenningen in deze bouwblokken, toen panden ook aan de binnenzijde waren onderzocht. Het bleek dat de systematiek van de inventarisatie te beperkt was, onder meer veroorzaakt door de compactheid van de gesloten bouwblokken, die het zicht op zijmuren, achtergevels, achterhuizen, binnenplaatsen et cetera verhinderden. Hierdoor werden veel verholde historische objecten

waarvan de voorgevel en kap waren gewijzigd niet onderkend. De uiteindelijke bouwhistorische verwachtingskaart uit 2009 is daarom gebaseerd op een vereenvoudiging van het Amsterdamse systeem (afb. 13a-d), met enkele extra accenten, zoals een nadruk op woningscheidende muren.⁴⁰ Ook in Leiden deed zich het probleem voor van de enorme aantallen panden die eigenlijk zouden moeten worden bezocht, om een daadwerkelijk inzicht in de historische bouwsubstantie te krijgen. Daarom is ook hier het al uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek als uitgangspunt genomen en samengevoegd met een analyse van huidige en historische perceelsgrenzen, die uit de stadsplattegrond gemaakt door landmeter W.J. van Campen uit 1850 zijn af te leiden.⁴¹

Het al gesignaleerde probleem van de Amsterdamse kaart – namelijk dat er alleen een uitspraak wordt gedaan over bouwsubstantie van voor 1832 – geldt in feite voor de Leidse kaart eveneens, al ligt de grens hier in 1850. De onderkenning van deze problematiek is vertaald in een cultuurhistorische waardenkaart, waarin alle panden van bouwhistorische waarden zijn weergegeven, en zijn gecombineerd met alle monumenten en beeldbepalende panden van de stad.⁴²

Afb. 10. De bouwhistorische verwachtingskaart van Nijmegen (Gemeente Nijmegen)

Afb. 11. De architectuur- en bouwhistorische waardenkaart van de gemeente Utrecht (Dienst Stadsontwikkeling, Gemeente Utrecht)

3. Nijmegen

In de Nijmeegse bouwhistorische kaart zijn de resultaten van een inventarisatie en daarop volgende bouwhistorische verkenningen van 2002- 2003 verwerkt (afb. 10). Omdat het aantal panden met potentiële bouwhistorische waarden ten gevolge van het bombardement en de sanering van de historische benedenstad vergeleken met andere historische binnensteden klein is, en bovendien alle twijfelgevallen bouwhistorisch zijn verkend, is de kans dat er cultuurhistorische waarden over het hoofd zijn gezien bijzonder klein.

De kaart heeft als onderwerp de bebouwing tot 1874, het jaar waarin de vestingstatus van Nijmegen werd opgeheven. Tussen 1876 en 1880 sloopte de stad alle vestingwerken, stadspoorten en het grootste deel van de laatmiddeleeuwse stadsmuur. Hierop volgde een bouwexplosie, niet alleen op de vrijgekomen vestinggronden, maar ook in de binnenstad. De kaart kent drie categorieën: vastgestelde waarden, indicatieve waarden, en parcellering. Hierbij gaat het in totaal om 174 panden, waarbij historische parcellering, historische bebouwing (kelders, casco's) en vermoede waarden zijn aangegeven. In grijs zijn panden aangegeven waar geen bouwhistorische waarden zijn aangetroffen, en de panden en/of percelen die na 1874 tot stand zijn gekomen, zijn wit gelaten.

In Nijmegen is gekozen voor een inhoudelijk gemotiveerde deling in de tijd, waardoor een onderscheid in bouwhistorische waarde van voor 1874 en eventuele architectuur- of cultuurhistorische waarden na 1874 is ontstaan.⁴³ De panden die in hun geheel na 1874 zijn gebouwd zijn eerder onderzocht in het kader van het MIP/MSP. De wederopbouwarchitectuur, ontstaan binnen de brandgrens van het bombardement tijdens de Tweede Wereldoorlog en andere oorlogsschade, is gewaardeerd na een aparte inventarisatie van de wederopbouwarchitectuur in Nijmegen.

4. Utrecht

In de gemeente Utrecht is bij het opstellen van een gebiedsgerichte waardenkaart van een andere volgorde uitgegaan dan in Amsterdam en Leiden. Er zijn panden waarin cultuurhistorische waarden vastgesteld zijn of vermoed worden, en er zijn panden waarvan vaststaat dat deze waarden afwezig zijn. Het uitsluitende ijkpunt van de vroegste kadastrale kaart werd hiermee overboord gezet, zodat het mogelijk was om ook waardevolle negentiende- en twintigste-eeuwse panden op de kaart aan te geven. Bovendien konden op die manier ook andere waarden dan alleen bouwhistorische waarden worden aangeduid.

Op de architectuur- en bouwhistorische waardenkaart in het bestemmingsplan binnenstad zijn alle rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, MIP-panden, wederopbouwpannen met architectuurhistorische kwaliteiten en beeldbepalende panden weergegeven. Hierbij heeft de gemeente zich niet alleen gebaseerd op bestaande inventarisaties en onderzoeken, maar ook enkele aanvullende onderzoeken uitgevoerd. Verder zijn alle panden, waar door middel van het systematische bouwhistorische onderzoek sinds 1975 bouwhistorische waarden zijn gesignaleerd, op de kaart opgenomen. Al deze panden behoren tot de categorie 'vastgestelde architectuur- en bouwhistorische waarden'. Op basis van een nieuwe bouwhistorische inventarisatie en

vergelijking van historisch kaartmateriaal (waaronder de kadastrale minuut), zijn de resterende panden beoordeeld op te verwachten bouwhistorische waarden. De panden waar door middel van dit onderzoek bouwhistorische waarden vastgesteld of vermoed worden, zijn eveneens op de kaart opgenomen. Hierbij is een categorie 'vermoedelijke bouwhistorische waarden' toegevoegd. Op die wijze is van de resterende gebouwen vastgesteld dat ze geen architectuurhistorische of bouwhistorische waarden hebben, althans volgens de huidige inzichten. Over enkele decennia wordt ongetwijfeld anders gedacht over de stadsvernieuwing uit de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Daarom is gekozen voor de term overige waarden.

Voor alle gebouwen met 'vastgestelde architectuur- en/of bouwhistorische waarden' en 'vermoedelijke bouwhistorische waarden' gelden in het nieuwe bestemmingsplan meer restricties dan bij de andere panden. Bij al deze gebouwen moet worden getoetst of er bij bouwplannen die niet binnen het bestemmingsplan passen cultuurhistorische waarden in het geding zijn (afb. 11).

Met deze aanpak biedt de Utrechtse kaart geen antwoord op de vraag over welke panden bouwhistorische gegevens voorhanden of te verwachten zijn. Maar wel is er een procesmatige kaart vervaardigd, die indicaties levert over waar dergelijke waarden te verwachten zijn, en voor welke panden een cultuurhistorische waardestelling vroeg in het planproces vereist is. Hiermee is hetzelfde doel bereikt als met de kaarten van Amsterdam en Leiden. Aan de kaart – die deel uitmaakt van het nieuwe bestemmingsplan – is een protocol verbonden. De kaart regelt niet de bescherming, maar geeft aan voor welke panden een bouwhistorische toets nodig is om af te wijken van het (zeer restrictieve) bestemmingsplan.

5. Amsterdam revisited

In Amsterdam is onlangs de waardenkaart van het hele gebied binnen de Singelgracht gereedgekomen. Deze wijkt enigszins af van de eerste Amsterdamse bouwhistorische waardenkaart voor het middeleeuwse stadshart uit 2008. In plaats daarvan is gekozen voor een aanpak die aansluit bij het Utrechtse model. Ook in deze kaart is dus het onderscheid tussen oudere en jongere bebouwing opgeheven en worden zowel bouwhistorische als architectuurhistorische waarden weergegeven. De kaart maakt inzichtelijk waar binnen het stedelijke gebied cultuurhistorische waarden aanwezig zijn en verwacht worden. Zodoende wordt duidelijk of er al dan niet een cultuurhistorische toets nodig is om een bouwplan te beoordelen (afb. 12).⁴⁴

In oktober 2011 werden de Amsterdamse archeologische verwachtingskaart en de genoemde waardenkaart bovendien als kaartlaag ondergebracht in een gis-systeem, zodat de gecombineerde waarden/verwachtingen in een oogwenk inzichtelijk worden.

De architectuur- en bouwhistorische waardenkaart leidt binnenkort een gemeenschappelijk voortbestaan met de eveneens gedigitaliseerde architectuurhistorische ordenkaarten uit het einde van de jaren negentig die al aan de bestemmingsplannen zijn gekoppeld. Deze architectuurhistorische ordenkaarten geven aan voor welke panden niet zonder architectuurhistorische en sinds kort ook bouwhistorische toets een sloopvergunning mag worden afgegeven. De nieuwe waardenkaart betekent een verdieping

Afb. 12. Uitsnede van de nieuwe architectuur- en bouwhistorische waardenkaart van Amsterdam met links de Jordaan en rechts de Prinsengracht, Herengracht en Singel en in het midden aan de onderzijde de Westerkerk (Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam)

van de al bestaande ordenkaarten en zal eveneens in de bestemmingsplannen worden verankerd.

Nieuwe methodiek

Op basis van de ervaringen in verschillende steden heeft het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici een methode ontwikkeld om relatief eenvoudig een praktische bouwhistorische verwachtingskaart te kunnen vervaardigen.⁴⁵ De eerste stap betreft het maken van een globale 'bouwhistorische vlekkenkaart' (afb. 13a). Hierbij wordt alle bebouwing die volgens de eerste kadastrale kaart rond 1830 bestond, op macroniveau geprojecteerd op de meest recente perceelskaart. De Basisadministratie Adressen en Gebouwen (BAG kaart) en de grootschalige basiskaart (GBK), die in het gemeentelijke GIS-systeem zijn opgenomen, vormen daarbij een goed uitgangspunt. Waar de bebouwing van toen die van nu overlapt, wordt een kleuring aangebracht. Daarmee is het gebied met mogelijke verborgen waarden in zijn grootste omvang aangegeven.

Bij de tweede stap wordt het geselecteerde gebied onderworpen aan een bouwhistorische inventarisatie om na te gaan of er ook daadwerkelijk aanwijzingen te vinden zijn voor het bestaan van 'verborgen waarden'. Dit bureauonderzoek bestaat uit het bestuderen van digitale luchtfoto's en *streetview* foto's en het nalopen van de beschikbare bouwhistorische gegevens in panddossiers, soms aangevuld met een bezoek aan een pand. Dit levert de 'bouwhistorische verwachtingskaart' op (afb. 13b en 13c).

Stap drie bestaat uit het toevoegen van alle rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en niet beschermde, beeldbepalende panden om zo ook de waardering van jongere cultuurhistorische waarden in de kaart vast te leggen (afb. 13d). Juist deze laatste stap betekent een verdieping van de kaart, die recht doet aan eerdere inventarisaties en processen, ten gevolge waarvan ook jongere bouwkunst als waardevol is herkend en beschermd.

De nieuwe monumentenzorg dwingt straks de opsteller en vaststeller van bestemmingsplannen om cultuurhistorische waarden

Afb. 13a. Vlekkenkaart op basis van huidige kadastrale kaart (Regionaal Archief Leiden)

Afb. 13b. Zones met (vermoedelijke) bebouwing vóór 1850 (Team Monumenten & Archeologie)

mee te nemen in de belangenafweging. Hoe dat in de praktijk precies vorm zal krijgen? De bouwhistorische waardenkaart is in ieder geval een heel praktisch hulpmiddel om snel overzicht te krijgen van aanwezige bouw- en cultuurhistorische waarden bij een gebiedsgerichte stadsontwikkeling die rekening wil houden met gebouwd erfgoed.

Besluit

De bouwhistorische waardenkaart heeft tot doel inzichtelijk te maken voor welke objecten of clusters binnen een gebied een nadere cultuurhistorische toets noodzakelijk is, om de bestaande waarden hier te behouden en te ontwikkelen. Eén van de speerpunten van MoMo is om cultuurhistorie een volwaardige rol te laten spelen in de ruimtelijke ordening.⁴⁶ De cultuurhistorische toets speelt hierbij een belangrijke rol, en maakt het mogelijk om cultuurhistorische waarden vroeg in een ruimtelijk proces te

Afb. 13c. Bouwhistorische verwachtingskaart
(Team Monumenten & Archeologie)

Afb. 13d. Cultuurhistorische verwachtingskaart
(Team Monumenten & Archeologie)

waarden, zodat deze kunnen worden meegenomen in het verdere traject.

Het Besluit ruimtelijke ordening zal in het vervolg op MoMo worden gewijzigd, waardoor het verplicht wordt aandacht te besteden aan cultuurhistorie. In het bestemmingsplan kan een gebouw de dubbelbestemming 'waarde cultuurhistorie' krijgen.⁴⁷ Deze dubbelbestemming moet op een plankaart worden aangegeven. De bouwhistorische kaart is een krachtig instrument voor wat betreft het aangeven van waarden, samen met de archeologische verwachtingskaart en een historisch geografische kaart.⁴⁸

Vakinhoudelijke kennis van de historische bebouwing is onontbeerlijk om over een voldoende onderbouwing van het te voeren beleid te beschikken. Omdat in de meeste gemeenten de historische bouwsubstantie en de cultuurhistorische waarden nog niet voldoende in kaart zijn gebracht en er altijd sprake is van actuele dynamiek – van sommige steden en dorpen⁴⁹ bestaat nauwelijks

kennis van de historische waarden achter de gevels – is het onvermijdelijk dat de bouwhistorische kaart een groeikaart zal moeten zijn, die stapsgewijs van verwachtingskaart naar waardenkaart zal groeien, en die gaandeweg tot aanpassing en verfijning zal leiden.

De bouwhistorische waardenkaart zoals die in het voorgaande is voorgesteld, gaat uit van een gebiedsgerichte aanpak, die zowel reeds beschermde als ook onbeschermde gebieden analyseert. Als beleidsinstrument sluit de bouwhistorische waardenkaart daarmee aan op het Besluit ruimtelijke ordening en MoMo, die cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke ordening willen verankeren. De kaart is een relatief eenvoudig te vervaardigen overzicht, wat in eerste instantie vooral voor gemeenten die (nog) geen bouwhistorische kennis in huis hebben een belangrijke voorwaarde is. Vervolgens biedt de bouwhistorische waardenkaart mogelijkheden tot verbreding en verdieping van het monumentenbeleid. De kaart kan dienen als hulpmiddel bij de toetsing bij het al dan niet verlenen van Wabovergunningen en als selectiemiddel bij het opstellen van de gemeentelijke monumentenlijst.

Noten

- ¹ Dit artikel is geschreven in het kader van een werkgroep van het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici, een gremium dat sinds 2004 bestaat en dat als doel heeft het uitwisselen van informatie over gemeentelijk beleid, bouwhistorische kennis en ervaringen. Voor de desbetreffende passages leverden Jan van der Hoeve (Utrecht), Hettie Peterse (Nijmegen) en Dik de Roon (Amsterdam) belangrijke aanvullingen. De auteurs danken Peter Matzken, Team Gegevens, van de gemeente Leiden, voor zijn bijdrage aan de totstandkoming van afbeelding 13. Het voorstel voor een overzicht van bestaande bouwhistorische kaarten kwam op de vergadering van het Convent van 13 januari 2009 te Utrecht voor het eerst ter sprake.
- ² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Erfgoedbalans 2009. Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Amersfoort 2009, 154-156.
- ³ *Beleidsbrief MoMo Modernisering Monumentenzorg 2009*, uitgave van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, november 2009, Den Haag.
- ⁴ Dit bleek bijvoorbeeld bij een brand op 1 juli 2010 in de Lange Bischofstraat in het beschermde stadsgezicht van Deventer, toen achter de twee uitgebrande gevels nog een middeleeuwse historische structuur bleek te bestaan, die vanwege de verregaande aantasting echter werd gesloopt.
- ⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Bouwhistorisch onderzoek werkt!*, Amersfoort 2011. Ook in de archeologie worden kaarten gebruikt ter bescherming van het historisch erfgoed. De archeologische verwachtingskaarten komen voort uit het verdrag van Malta. De bouwhistorische waardenkaart is in 's-Hertogenbosch ontwikkeld om samen met de archeologische kaart als beleidskaarten in het bestemmingsplan voor het beschermd stadsgezicht te dienen. Ook in Amsterdam wordt een dergelijke koppeling voorbereid. Voor de niet beschermde gezichten kunnen waardenkaarten eveneens zinvol zijn.

- ⁶ Beleidsbrief MoMo Modernisering Monumentenzorg 2009 (noot 3).
- ⁷ Bouwhistorisch onderzoek werkt! (noot 5), 4.
- ⁸ P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg', in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed, Rijksdienst voor de monumentenzorg 1947-1997. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle/ Zeist 1997, 167-193.
- ⁹ Zie: Van Dun 1997 (noot 8), 168. Ook delen van de binnenstad van Breda of van Den Haag passen in dit rijtje.
- ¹⁰ R. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van ruimtelijke veranderingen van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984. Zie: W.A. van Es e.a., *Bodemarchief bedreigd*, Amersfoort/Den Haag 1982.
- ¹¹ De definitie van een Beschermd Gezicht uit de monumentenwet van 1961 luidt: 'Stads- en dorpsgezichten: groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen en bruggen, grachten, vaarten, sloten en andere wateren, welke met een of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel.'
- ¹² Van Dun 1997 (noot 8), 171.
- ¹³ A.Ch. Fortgens, *Beschermde stads- en dorpsgezichten*, Planologische verkenningen 3, 's-Gravenhage 1982, 72-73, 75-76. Zie ook de brochure *Hersteld verleden van dorpen en steden. Een wegwijzer voor stads- en dorpsherstel*. Publicatie van de ministeries van VROM en CRM uit 1975, met voorbeelden van inventarisatiekaarten t.b.v. bestemmingsplannen, beschermde gezichten en een beschrijving van de werkwijze.
- ¹⁴ De definitie van een Beschermd Gezicht uit de monumentenwet van 1988 luidt: 'Stads- en dorpsgezichten: groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meerdere monumenten bevinden.'
- ¹⁵ W. Derksen e.a., *Monumentenzorg en effecten van centraal beleid. Een analyse van de bescherming van stads- en dorpsgezichten*, Deventer 1983, 46-47. Zie: K. Emmens, "'De stenen spreken...'. Praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek', in: G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van oude gebouwen*, Utrecht 2000, 65-89, 71-72. De term bouwhistorische inventarisatie werd in de *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*, als deel 1 in de brochurereeks *Architectuur en stedenbouw* van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, als uitgangspunt voor gebiedsgerichte planontwikkeling reeds genoemd. Het dichtst in de buurt kwam nog R.C. Hekker e.a., *Dorp en stad in Limburg. Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen*, Zutphen 1981. Hierin zijn voorbeelden te vinden van inventarisaties, van kaarten en bestemmingsplannen en wordt aandacht besteed aan het juridisch instrumentarium, waarbij voorbeelden over het vastleggen van de waarden van Beschermd Gezichten en de vertaling ervan in een bestemmingsplan.
- ¹⁶ *Alkmaar, gevels van de binnenstad*, Alkmaar 1980.
- ¹⁷ H. de la Fontaine Verwey, I.H. van Eeghen en G. Roosegaarde Bischoff, *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, Amsterdam 1976; P. Spies e.a. (red.), *Het Grachtenboek*, Den Haag/Amsterdam 1993.
- ¹⁸ N.J. Groot e.a. (red.), *Hoorn. Huizen, straten, mensen. Momenten uit de geschiedenis van monumenten*, Hoorn 1982.
- ¹⁹ E.F. van der Grinten, *Nijmegen benedenstad. Beschrijving van een grotendeels verdwenen stadsgedeelte aan de Waal*, Nijmegen 1980.
- ²⁰ Belangrijke overzichtswerken die hieruit zijn ontstaan zijn het typologisch opgezette C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963; M.J. Dolfin, E.M. Kylstra en J. Penders, Utrecht. *De huizen binnen de singels*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1989; en het bouwbloksgewijs ingerichte boek van Ad van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, Zwolle/ Zeist 2006.
- ²¹ Ook het Rapenburgproject van de Universiteit Leiden is – zij het met een meer kunsthistorische inslag – onder deze inventarisaties te scharen. Th. H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A. J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, I, *Groenhazenburch*, Leiden 1986. Het Bossche en Utrechtse initiatief werd inhoudelijk onder andere nagevolgd voor (delen van) Bergen op Zoom: J.L.C. Weyts, *De Lievevrouwestraat. Zes eeuwen stadsstraat in Bergen op Zoom*, Bergen op Zoom z.j.; voor Breda: W. Hupperetz, *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*, Utrecht 2004; voor Edam: C. Boschma-Aarnoudse, *Edam, behouden stad. Houten en stenen huizen 1500-1800*, Utrecht 2007; voor Zaltbommel: G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*, Utrecht 2003, waarbij dient te worden opgemerkt dat deze studies veel kleinschaliger of gefragmenteerder waren, en vooral op particulier initiatief ontstonden en dus los stonden van het gemeentelijke beschermingsbeleid.
- ²² Zie ook: K. Steehouwer, 'Nijmegen Grotestraat. Het demasqué der façades', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek monumentenzorg 1996*, Zwolle/Zeist 1996, 266-273. Dit artikel behandelt de inventarisatie van de Nijmeegse benedenstad, uitgevoerd door Dik Berends en Herman Janse tussen 1959 en 1973.
- ²³ Dramatische voorbeelden hiervan zijn de Kokpanden in Kampen (B. Klück, D. J. de Vries, 'Bouwhistorisch onderzoek van de Kokpanden', in: M. Barwasser en M. Smit, *Acht eeuwen tussen twee stegen. Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen*, Kampen 1997, 25-51), of de sloop van het Enschedé-complex in Haarlem (J.-D. Gerritsen, 'Strijdbijl tegen Enschedé-complex nog niet begraven', *Heemschut* 75 (1998) februari, 6-7). Voor de bouw van het Muziektheater aan het Vrijthof in Maastricht werden in 1988 twee vroeg zestiende-eeuwse kloostervleugels gesloopt (D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (3)', *Bulletin KNOB* 89 (1990) 5, 19-26). Ook de sloop in 1982 van beeldbepalende maar onbeschermde panden aan de Nieuwe Langendijk in Delft verdient vermelding. Hier bleken achter negentiende-eeuwse gevels twee vijftiende-eeuwse en een zestiende-eeuwse pand schuil te gaan, die mogelijk als onderwerp van het schilderij 'Het straatje' van Johannes Vermeer hadden gediend. C. J. van Haafte, *Nieuwe Langendijk Delft. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van de panden 22 t/m 28*, Delftse Universitaire Pers, Delft 1987.
- ²⁴ Zie: R. Dettingmeijer, 'Marges aan de Oude Gracht. Obstakels bij de ontwikkeling van een integraal beleid voor architectuur en stedenbouw', *Archis* (1990) 8, 24-31.

- 25 A. van Drunen, 'Bouwblokinventarisaties ter bescherming van het stede-bouwkundig monument. Een analyse van de historische structuur van 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* 94 (1995) 2, 58-70, 58.
- 26 De hele Bossche binnenstad is een van rijkswege beschermd stadsgezicht.
- 27 Zie ook: R. Stenvert, 'Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfenden vormodernen Stadt', in: Arbeitskreis für Hausforschung (ed.), *Hausbau in Holland, Baugeschichte und Stadtentwicklung. Jahrbuch für Hausforschung* 61, Marburg 2010, 215-240.
- 28 Anders dan in andere steden, wordt in 's-Hertogenbosch gesproken van *waarden*, die zijn opgesplitst in stedenbouwkundige, bouwhistorische en architectuurhistorische waarden. In de vereenvoudigde kaart zijn alleen stedenbouwkundige en bouwhistorische waarden opgenomen. Deze kaart maakt een onderscheid tussen de perioden voor en na 1832, met daarin aangegeven de kleuren rood, blauw en geel voor de verschillende waarden. Nieuw is het aanwijzen met paarse lijnen van een bouwhistorische zone, die samen met de kapvormen in het bestemmingsplan zou moeten worden vastgelegd.
- 29 Hierbij worden drie criteria gehanteerd: het exterieur (historisch architectonische waarde), het interieur en bouwhistorische constructies en de stedenbouwkundig/historisch geografische aspecten. De panden waarvan geen gegevens bekend zijn worden op uiterlijke kenmerken beoordeeld om de te verwachten waarden aan te geven.
- 30 J.M.H. Penders, 'Een bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk', *Bulletin KNOB* 94 (1995) 5, 135-142.
- 31 De resultaten hiervan zijn thematisch uitgewerkt in: H. Peterse (red.), *Verborgen verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Utrecht 2004.
- 32 De term 'verkenning' volgt de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek* uit 2009.
- 33 Hierbij is het van belang dat er een betrouwbare methode wordt gehanteerd om ook in juridisch opzicht over een verantwoorde onderbouwing van de regelgeving te kunnen beschikken, en dat de kosten voor het opstellen van een eerste indicatieve kaart beheersbaar zijn.
- 34 R. Stenvert en G. van Tussenbroek (red.), *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, 2e druk, Utrecht 2009, 8.
- 35 Uit onderzoek in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gebleken dat bouwhistorische waarden ruimtelijk relevant kunnen zijn. Om bouwhistorische waarden in bestemmingsplannen te kunnen verankeren is het wel van groot belang dat de verwachting (indicatieve bouwhistorische waarden) aannemelijk wordt gemaakt. Zie: H. Witbreuk, A.G.A. Nijmeijer en M.A.A. Soppe, *Bescherming Bouwhistorische Waarden*, Kienhuis Hoving Advocaten en Notarissen, Enschede 2009, 16-21. De term 'verwachting' bleek in het verleden bij een groot aantal gebouwen daadwerkelijk een aanleiding te zijn voor ontdekking van cultuurhistorische waarden, van Groningen tot Maastricht, van Zutphen tot Den Haag.
- 36 Bij een waardering zou voor bepaalde doelstellingen eventueel een gradatie in waarden (van hoog tot middel tot laag) kunnen worden gehanteerd. Een systematiek hiervoor is nog niet uitgewerkt.
- 37 R. Glaudemans, *Een bouwhistorische waardenkaart voor de stadskern van Amsterdam*. Publicatiereeks Amsterdamse Monumenten 1, Amsterdam 2008. De ordekaarten doen een uitspraak over stedenbouwkundige en architectonische waarden.
- 38 Glaudemans 2008 (noot 37), 10.
- 39 Glaudemans 2008 (noot 37), 11.
- 40 W. Boerefijn en E. Orsel, 'De bouwhistorische verwachtingskaart', in: Y.M.J. Lammers-Keijsers (red.), *Ongekend Leiden. Het verleden in kaart*, Leiden 2009, 49-72.
- 41 Boerefijn en Orsel 2009 (noot 40), 55-56.
- 42 Wederopbouwarchitectuur is hier nog niet in opgenomen. Boerefijn en Orsel 2009 (noot 40), 72.
- 43 www2.nijmegen.nl/wonen/oudste_stad/monumenten/bouwhistorie/bouwhistorische_waardenkaart, geraadpleegd op 25 maart 2011.
- 44 Er is gekozen voor een GIS-structuur, zodat de mogelijkheid bestaat ook onderzoeksgegevens in kaartbeelden weer te geven. De waarde-rijskaart vormt daardoor slechts één laag van een groter geheel. Ook kunnen thematische onderzoekskaarten worden ontwikkeld. De noodzaak voor een dergelijke ontsluiting van informatie komt naar voren in gebiedsgerichte, grootschalige projecten, zoals het project 1012 (de opschoning van de Wallen), de in uitvoering zijnde inventarisatie van panden langs het tracé van de Noord/Zuidlijn of een inventarisatieproject van historische interieurs, dat in 2011 van start is gegaan.
- 45 *Bouwhistorisch onderzoek werkt!* (noot 5), 4.
- 46 *Bouwhistorisch onderzoek werkt!* (noot 5), 2.
- 47 *Bouwhistorisch onderzoek werkt!* (noot 5), 6.
- 48 *Bouwhistorisch onderzoek werkt!* (noot 5). In 's-Hertogenbosch is de waardenkaart ingebed in de Ruimtelijke Ordening en gekoppeld aan het bestemmingsplan van het Beschermd Stadsgezicht (BSG). De raad van Nijmegen stelde de bouwhistorische kaart op 27 januari 2010 vast. www2.nijmegen.nl/wonen/oudste_stad/monumenten/bouwhistorie/bouwhistorische_waardenkaart, geraadpleegd op 25 maart 2011.
- 49 In dit artikel zijn alleen bouwhistorische kaarten van historische binnensteden behandeld. De methode functioneert echter ook goed voor landelijke gebieden, zoals in Groningen is ervaren. Verslag overleg Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici, Nijmegen, 15 september 2009, 13.30-17.00 uur.

Een halve eeuw Monumentenwet: 1961-2011

Vincent van Rossem

Foto's Han van Gool

Een eclatant succes

Het is niet moeilijk om de oogst van vijftig jaar wettelijke monumentenzorg kort en krachtig samen te vatten: de Rijksmonumentenlijst telt 60.000 monumenten. Dat is een voor de hand liggende methode om het succes van de wet te meten. Maar zo wordt alleen het topje van een culturele ijsberg zichtbaar. De behouden monumenten zijn uiteraard van groot belang, dat was het primaire doel van de monumentenzorg, de 'geest' van de wet heeft echter ook in veel bredere zin invloed gehad op ons denken over de betekenis van het verleden. Waar aanvankelijk vooral sprake was van 'oude gebouwen' en 'monumenten', raakte gaandeweg

de veel algemenere term 'erfgoed' in zwang. Sinds 1961 en mede dankzij de Monumentenwet is dit erfgoed in Nederland een vanzelfsprekendheid geworden. De groeiende behoudzucht onder de burgerij werd uiteraard niet zonder slag of stoot geaccepteerd door partijen die van oudsher een heilig geloof in dynamiek en vooruitgang koesterden. Met name de overheid en projectontwikkelaars wilden niet begrijpen dat hun toekomstvisie achterhaald was door de maatschappelijke ontwikkelingen. Dit resulteerde zelfs in heftige botsingen tussen boze burgers en het openbaar gezag, zoals de veldslag om de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam. Gaandeweg is het tij toch gekeerd en de afgelopen jaren is deze ontwikkeling zelfs in een stroomversnelling geraakt. Ook in Delft, dat bastion van onverbeterlijke vernieuwers, is de belangstelling voor het erfgoed en zijn stedenbouwkundige of landschappelijke context groeiende. Het begrip 'cultuurhistorie' is op ieders lippen, wat het ook moge betekenen. Ernst Gombrich heeft al in 1967 aangetoond dat 'cultural history' een Hegeliaanse fictie is.¹ Hoe graag we het misschien ook anders zouden willen, de 'cultuurhistorie' heeft zich nu eenmaal een plaats veroverd in het openbare debat over de toekomst van ons land. En dat is toch grote winst. In 1961 was erfgoed nog een moeilijk woord voor de gemiddelde Nederlander, het bestaan werd gedomineerd door nieuwbouwwijken, een frisse doorzonwoning en het moderne winkelcentrum. Een halve eeuw

Geldersekaade 97, rond 1600 gebouwd, oorspronkelijke houten pui in de achttiende eeuw gewijzigd, rijksmonument

Oude Hoogstraat 24, 'Oost Indisch Huis', Hendrick de Keyser, 1606, rijksmonument

later maken een miljoen landgenoten op Open Monumentendag van de gelegenheid gebruik om een monument te bezoeken. Het simpele feit dat de woorden 'erfgoed leeft' alweer een cliché zijn, zegt eigenlijk alles over het eclatante succes van vijftig jaar Monumentenwet. Wie herinnerd wil worden aan de moeizame en vaak tevergeefse strijd die de voorafgaande periode kenmerkt, moet de cd-rom raadplegen met de vele jaargangen van het tijdschrift *Heemschut*. De verbeterde sfeer werd treffend verwoord door Ton Koot met zijn titel *Help! Ze verpesten ons land*, die hij in 1973 koos voor de bundel opstellen over een kwart eeuw ervaring als secretaris van de Bond Heemschut.²

Het succes van de Monumentenwet kan moeilijk objectief gemeten worden, tenzij men zich beperkt tot een simpele optelsom van monumenten. Het is echter veel interessanter om te stellen dat de Monumentenwet een nationale mentaliteitsverandering teweeg heeft gebracht. Na 1961 was het niet meer gebruikelijk om historische bouwwerken zonder slag of stoot af te breken. De wet introduceerde een zorgvuldige procedure die het gemeentebesturen onmogelijk maakte om onbezonnen sloopvergunningen te verlenen voor het gebouwde erfgoed. Het college van burgemeester en wethouders moest voortaan nadenken over architectuurgeschiedenis. In Amsterdam werden binnen korte tijd vele duizenden oude huizen op de rijksmonumentenlijst geplaatst en in de daarop volgende jaren kwam zoetjesaan ook de restauratie van al deze nieuwe monumenten op gang. Vaak was er sprake van ernstig achterstallig onderhoud of erger. Eigenaren sloopten alle profileringen van een kroonlijst om nog wat te besparen op het schilderwerk. Natuurlijk was er nooit genoeg geld voor al die restauraties, maar het valt tegenwoordig niet mee om in Nederland nog een monument te vinden met een ingestort dak en een voordeur die open staat. Nog belangrijker was misschien dat de monumentenzorg een plaats kreeg in het dagelijks leven. Meer en meer mensen ontdekten dat het bijzonder prettig wonen is in een monument. In 1968 wijdde *Heemschut* een heel nummer aan de nieuwste mode in Amsterdam: wonen in de binnenstad. Na jaren van krimp begon het inwonertal van de historische binnensteden in Nederland weer te stijgen,

met als gevolg dat de beschermde stads- en dorpsgezichten anno 2012 de meest populaire woonomgeving van ons land vormen. Eigenlijk is de Monumentenwet dus ook het grootste stedenbouwkundige succes van de afgelopen decennia.

Nadat de slag om het gebouwde erfgoed uit de eeuwen voor 1850 was gewonnen diende zich vrijwel direct een nieuw probleem aan. De zogenoemde 'jongere bouwkunst' uit de periode 1850-1940 begon te verdwijnen. De vaak grote neogotische kerken kampten met snel dalende bezoekersaantallen en vele andere karakteristieke bouwwerken uit die periode zijn het slachtoffer geworden van nieuwe technologie. Met de komst van het aardgas werden de lokale gasfabrieken overbodig. De traditionele steenovens met hun karakteristieke schoorstenen raakten buiten gebruik, watertorens waren niet meer nodig. Tenslotte begon alle industriële bedrijvigheid uit Nederland te verdwijnen, om plaats te maken voor de kenniseconomie. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg reageerde slagvaardig met een landelijk inventarisatieproject waarin echter, gezien de aantallen, alleen de topmonumenten geplaatst konden worden. Dit probleem is in diverse gemeenten opgelost met een ruimhartige aanvulling op de gemeentelijke monumentenlijst. Alleen al in de binnenstad van Amsterdam, het tegenwoordige Stadsdeel Centrum, werden nog eens 900 bouwwerken geselecteerd en beschermd, zonder enig politiek gesputter. De vooruitgangsprefeten in het stadhuis hadden toen al onderkend dat grote ingrepen in de historische stad niet meer mogelijk waren. Zij trokken zich terug op de IJ-oeveren, waar nu hun stad van de toekomst verschijnt. Die nieuwe stad zou echter niet kunnen bestaan zonder de charmes van de oude handelsmetropool en de zegeningen van de Monumentenwet. De appartementen worden in de markt gezet alsof ze in de oude binnenstad zijn gesitueerd: 'op loopafstand van de Haarlemmerstraat'. In Amsterdam Noord verkoopt men geen appartementen maar 'uitzicht op de binnenstad'.

Zo is dankzij de Monumentenwet ook de 'jongere bouwkunst' redelijk ongeschonden behouden gebleven. Daarbij heeft de kunstgeschiedenis een belangrijke rol gespeeld. Dat was in 1961 nog een beroep voor excentrieke en vaak gefortuneerde mensen,

Kloveniersburgwal 95, Philips Vingboons, 1642, rijksmonument

Oude Turfmarkt 145, Philips Vingboons, 1642, rijksmonument

Herengracht 489, 1755, het snijraam is nieuw (2010), rijksmonument

Keizersgracht 18, W. Langhout, 1886, gemeentelijk monument

maar de neogotische erfenis van P.J.H. Cuypers en zijn volgelingen is gered door de eerste generatie moderne architectuurhistorici, opgeleid tijdens de jaren zeventig, met het Cuypers Genootschap als avant-garde. Dit Genootschap ontstond in 1984, misschien wat laat, vergeleken bij de Engelse Victorian Society, die al sinds 1958 streed voor het behoud van gebouwen die toen niet behoorden tot het erkende lijstje van oude kerken en landhuizen.³ Belangrijk is echter dat jeugdige kunsthistorici een toekomst zagen in de monumentenzorg. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist was toen nog druk in de weer met het beschrijven en restaureren van veel oudere bouwwerken, hoewel er ook uitzonderingen waren. H.P.R. Rosenberg, werkzaam bij de Rijksdienst, publiceerde in 1972 een boek over de toen nog bepaald niet populaire kerkelijke bouwkunst uit de negentiende eeuw.⁴ En zelfs al in de jaren zestig werd in Heemschut gepleit voor het behoud van de neogotiek, nota bene door Pieter Singelenberg, die zelf, zoals al zijn dankbare studenten zich herinneren, met tomeloos enthousiasme kon doceren over de bijbel van het modernisme *Space, Time and Architecture*, waarvan toen minstens tien exemplaren op een rij stonden in de bibliotheek van het Utrechtse Kunsthistorisch Instituut.⁵

De Monumentenwet heeft voor degenen die de wet formuleerden vermoedelijk alleen de bedoeling gehad om een aantal evident belangrijke bouwwerken voor de ondergang te behoeden. Kerken, kastelen en stadhuizen, de resterende stadspoorten alsmede een aantal woonhuizen van vooraanstaande patriciërs. Niet veel meer. De wet had dus een geheel onverwacht effect. De monumentenzorg was snel populair geworden bij een groot publiek en ook in academische kring nam de belangstelling voor het erfgoed alleen maar toe. Niet alleen omdat er mogelijk werk in het verschiep lag voor het groeiende aantal studenten, maar mede omdat het vak architectuurgeschiedenis onder invloed van de wet veranderde.⁶ De geschiedenis van de bouwkunst werd een actueel probleem, het behoud van kerkgebouwen uit de negentiende eeuw kreeg maatschappelijke betekenis en in die jaren was dat voor jeugdige academici van groot belang. Men

wilde zich inzetten voor de samenleving, dat was het essentiële punt, vanuit de overtuiging dat zelfs monumenten uit een recent verleden van groot belang zijn als ijkpunten in een snel veranderende wereld. En tenslotte kwam het werk ook. Toen schrijver dezes in 1984 afstudeerde, werden kunsthistorici nog gewoon werkeloos. Maar mede dankzij het Monumenten Inventarisatieproject (MIP) van de Rijksdienst en de professionalisering van de monumentenzorg bij de gemeenten ontstond er in de jaren daarna veel werkgelegenheid voor jeugdige architectuurhistorici. De Monumentenwet heeft zodoende ook de ontwikkeling van de Nederlandse architectuurgeschiedschrijving enorm gestimuleerd. Het MIP boorde een geheel nieuw onderzoeksgebied aan, met als belangrijkste resultaat dat tal van niet wereldberoemde maar wel belangrijke lokale architecten de plaats hebben gekregen die ze toekomt. Er is een einde gemaakt aan de 'geniecultuur' die zo eigen is aan de kunstgeschiedenis.

Het ging gedurende de jaren zeventig en tachtig om gebouwen, vaak kerken, die aantoonbaar van architectuurhistorisch belang zijn, maar hun moeilijker te definiëren betekenis voor het stadsbeeld speelde wel degelijk ook een rol. Meer en meer werd duidelijk dat Monumenten van Geschiedenis en Kunst geen autonome objecten zijn maar deel uitmaken van een groter geheel, het stedelijk bouwwerk, of het landschap. Die invalshoek ontbrak vrijwel geheel in de klassieke *Geïllustreerde Beschrijving* van de Rijksdienst. Men beschreef gebouwen alsof het zeldzame postzegels waren, of, erger nog, verweesde gebouwen in een openluchtmuseum. Oude boerderijtjes, bijvoorbeeld Lienderveldsestraat 1 in Lienden, werden zo bijna betekenisloze objecten, zonder verkaveling, zonder agrarische geschiedenis en losgezongen van het bijbehorende dorp. Naarmate de belangstelling voor de kwaliteit van de gebouwde omgeving toenam, drong ook het besef door dat historische bouwwerken en ruimtelijke structuren vaak sterk bijdragen aan de bewoonbaarheid van stad en land. Door de sterilität van de naoorlogse stedenbouw en de herverkavelde landschappen hadden velen hun geloof in de vooruitgang verloren. Het gebouwde erfgoed, tastbare geschiedenis,

Sarphatistraat 11, J.P.F. van Rossem, W.J. Vuyk, 1888, Monumenten Selectie Project (MSP) rijksmonument

Keizersgracht 439, G.B. Salm, 1891, gemeentelijk monument

Plantage Middenlaan 58, E. Breman, 1893, gemeentelijk monument

Spui 23, E. Breman, 1893, MSP rijksmonument

bleek onmisbaar voor een goed functionerende samenleving. Die gedachte is inmiddels gemeengoed geworden. De postmoderne stad kan niet meer zonder ‘cultuurhistorie’. In zijn nu al klassiek geworden boeken over het hedendaagse stedelijk leven heeft Richard Florida uitgelegd dat leuke oude buurten en huizen van levensbelang zijn voor de economie van steden.⁷ De Monumentenwet, zo blijkt tenslotte, heeft dus een diepgaande en totaal onverwachte invloed gehad op onze samenleving. De diepere, of laten we zeggen academische betekenis van onze Monumenten van Geschiedenis en Kunst zal voor het grote publiek altijd een gesloten boek blijven, maar de ‘cultuurhistorie’ heeft zich stevig geworteld in ons aller denken. Zelfs makelaars wijzen er tegenwoordig op dat achter het verlaagde systeemplafond misschien nog wel ‘details’ schuil gaan. Sinds de wijziging op de Wet ruimtelijke ordening op 1 januari jongstleden is het verplicht om een cultuurhistorische paragraaf op te nemen in bestemmingsplannen. Dat zal in de praktijk nog veel hoofdbreken gaan kosten, maar zo kan de ‘cultuurhistorie’ op termijn een factor worden die de postmoderne stedenbouw diepgaand zal beïnvloeden.

De Beleidsbrief

Sinds november 2009 ligt het boekje met zijn merkwaardige omslag op ieders bureau: de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*. Dat leek aanvankelijk niet veel goeds te beloven. Het is natuurlijk aan juristen om de exacte winst- en verliesrekening op te maken, maar in grote lijnen biedt de brief zeker mogelijkheden om tot een effectiever erfgoedbeleid te komen. Aan de essentie van de Monumentenwet wordt niet getornd. Om tegemoet te komen aan het eeuwige gezeur over de ‘hindermacht’ en het vermeende woud van regelgeving heeft men wat ruimte gecreëerd voor vergunningvrije activiteiten. In wezen verandert er echter niets. Voor elke bouwkundige ingreep in een gebouw dat op de monumentenlijst staat, blijft een monumentenvergunning vereist. En die vergunning wordt idealiter pas verleend wanneer het bouwplan beoordeeld is door een ambtenaar

die verstand heeft van architectuurgeschiedenis. Dat verloopt niet altijd in alle gemeenten even vlekkeloos, maar elke gemeente beschikt in principe over de bestuurlijke middelen om het goed te doen.

In feite wordt de bescherming juist uitgebreid. De ontwikkelingen die de Monumentenwet met zich mee heeft gebracht krijgen nu een plaats in de regelgeving. Niet in het kader van de Monumentenwet, die zich daar ook slecht voor leent, maar in het kader van de Wet ruimtelijke ordening. Gemeenten worden voortaan verplicht om bij het vaststellen van bestemmingsplannen rekening te houden met ‘cultuurhistorische waarden’. De wijze waarop dat is gedaan moet verantwoord worden in een ‘cultuurhistorische paragraaf’. De ruimtelijke ordening heeft een slechte naam in beschaafde kringen. Dit werkveld werd immers altijd gedomineerd door cultuurbarbaren. De pessimisten onder ons hebben dus direct voorspeld dat van alle goede bedoelingen niets terecht zal komen. Toch is het alleen langs deze weg mogelijk om in de toekomst gestalte te geven aan een zinvol erfgoedbeleid. Wat dit betreft vormen met name de naoorlogse woonwijken een leerzame casus.

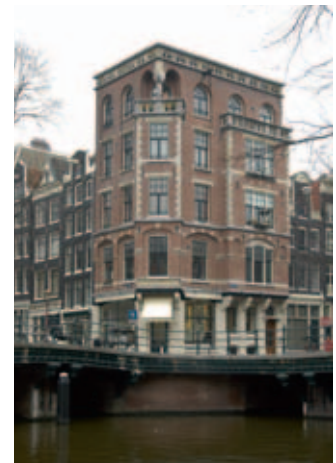
De ‘herstructurering’ van deze wijken heeft nu al enorme schade toegebracht aan het naoorlogse erfgoed.⁸ Van de beroemde wijk Pendrecht in Rotterdam, ontworpen door Lotte Stam-Beese, rest weinig of niets. De karakteristieke wijken van W.M. Dudok in Den Haag zijn vrijwel onherkenbaar veranderd. Bij dat alles spelen de woningbouwcorporaties een dubieuze rol. Telkens weer beroepen zij zich met klem op hun maatschappelijke taak als volkshuisvesters, zogenaamd ‘slechte woningen’ worden immers vervangen door nieuwe, maar daarbij dragen zij klaarblijkelijk geen enkele maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de stedenbouwkundige en architectonische erfenis die terloops vernield wordt. In Amsterdam ging het niet anders, integendeel, men sprak in Nieuw West deftig van ‘de grootste stadsvernieuwingsoperatie in Europa’.⁹ Ook hier is een geweldige ravage aangericht, ondanks herhaalde en dringende verzoeken van het Bureau Monumenten en Archeologie (BMA) om wat

Keizersgracht 766, G. van Arkel, 1894, MSP rijksmonument

Herengracht 179-189, C.B. Posthumus Meyjes, 1899, MSP rijksmonument

Leliegracht 2, J.P.F. van Rossem, W.J. Vuyk, 1900, gemeentelijk monument

Spuistraat 210, 'Bunghuis', A.D.N. van Gendt, W.J. Klok, 1934, MSP rijksmonument

Erik de Roodestraat 14-18, 'Sint Josephkerk', G.H.M. Holt, 1950, rijksmonument.

Keizersgracht 271, A.J. Westerman, 1955, gemeentelijk monument

behoedzamer te werk te gaan. Medewerkers van BMA werden in hun gezicht uitgelachen en geconfronteerd met de vraag: waar staan die monumenten dan? En inderdaad, de monumentenzorg had geen recht van spreken, want er waren geen monumenten. Met dat simpele argument kon een heel hoofdstuk uit de geschiedenis van het stedelijk bouwwerk weggevaagd worden. De schade is onherstelbaar, omdat de karakteristieke verschillen tussen het naoorlogse Rotterdam, Den Haag en Amsterdam verdwenen zijn. De herstructurering levert een soort nationale Vinex eenheidsworst op, terwijl destijds sprake was van principeel uiteenlopende stedenbouwkundige opvattingen. Pendrecht was opgebouwd uit wooneenheden, die herhaald worden volgens het befaamde stempel systeem. De naoorlogse wijken van Dudok zaten, zoals van hem te verwachten was, veel traditioneler in elkaar, met lanen waaraan met begeleidende bebouwing ook krachtig gestalte werd gegeven. In Amsterdam bleef men experimenteren, de menging van hoog- en laagbouw die zo kenmerkend is voor de Rotterdamse wooneenheid werd door de Amsterdamse Afdeling Stadsontwikkeling fundamenteel onjuist

geacht, terwijl de lanen van Dudok in de hoofdstad als een verwerpelijke vorm van stedenbouwkundig traditionalisme golden. Volgens de Rotterdamse architect W. van Tijen, die in Amsterdam een inmiddels gesloopt deel van Tuinstad Geuzenveld heeft gebouwd, had de Afdeling Stadsontwikkeling gekozen voor een extreem radicale vorm van open bebouwing. Maar onderzoekers die deze opmerking en de naoorlogse stedenbouw in het algemeen werkelijk willen doorgronden, zullen het moeten doen met vergeelde plankaarten, want de gebouwde werkelijkheid van toen is grondig verstoord.

Door stom toeval is het oudste deel van Nieuw West in Amsterdam, Tuinstad Slotermeer, vooralsnog behouden gebleven.¹⁰ Deze wijk is nog voor de oorlog ontworpen door de Afdeling Stadsontwikkeling en belichaamt alle idealen voor de volkshuisvesting die ten grondslag hebben gelegen aan het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, dat ook internationaal wordt beschouwd als een mijlpaal in de geschiedenis van de stedenbouw.¹¹ Toch vormt dit voor de stadsvernieuwers geen beletsel om nu ook voor deze bijzondere naoorlogse woonwijk dolle plannen te maken, die getekend worden door het bureau Urhahn Urban Design uit Amsterdam. Stedenbouwkundigen voelen zich klaarblijkelijk niet geroepen om na te denken over de geschiedenis van hun eigen vak. Hoewel een klein deel van de wijk zelfs was aangewezen als beschermd gezicht, het zogenoemde 'Van Eesteren Museum', zal ook hier binnen afzienbare tijd groot-schalig gesloopt worden.

De ontwikkelingen in de naoorlogse woonwijken stemmen niet vrolijk. En op korte termijn zal de *Beleidsbrief* daar niet veel aan veranderen. De stadsvernieuwing is in Nederland nog altijd een heilige koe, terwijl voorbeelden uit het recente verleden leren dat de volkshuisvesters vooral nieuwe achterbuurten bouwen. Toch biedt alleen de Wet ruimtelijke ordening de middelen om grote ensembles te beschermen. Het tijdperk van de Monumentenwet ligt achter ons. De oorspronkelijke zorg voor kerken, kastelen en stadspoorten heeft zich ontwikkeld tot een brede maatschappelijke waardering voor alles wat oud en vertrouwd is. Tuinstad Slotermeer telt 10.000 woningen en het zou onzinnig zijn om al die huisjes tot monument te verklaren. Maar wat zijn 'slechte

Keizersgracht 298, C. de Geus, J.B. Ingwersen, 1955, gemeentelijk monument

Groenburgwal 32, jeugdherberg, W.A. Ulrich, B.J.F. Kamphuis, 1956, gemeentelijk monument

Harry Koningsbergerstraat 30, kleuterschool, Publieke Werken, 1956, gemeentelijk monument

woningen'? Men heeft in Berlijn zelfs de gammele woonblokken van Bruno Taut keurig opgeknapt.¹² Blokken waar in 1970 nog meewarig om werd gelachen. Natuurlijk kan sloop niet bij voorbaat uitgesloten worden, maar dan alleen onder strikte voorwaarden en niet, zoals nu, gemakzuchtig en achteloos. Wijzigingen in het stedenbouwkundig karakter van een woonwijk zouden nog kritischer bekeken moeten worden. De plannen om een ander deel van Tuinstad Slotermeer, een kenmerkend naoorlogs laagbouw milieu, te transformeren tot een halfbakken hoogbouwwijk kunnen eigenlijk alleen maar gekwalificeerd worden als een ondoordachte aanslag op het cultureel erfgoed.

De *Beleidsbrief* schetst een toekomstperspectief dat nog een moeizame strijd belooft. Maar de monumentenzorg is altijd een kwestie van geduld geweest, en van *toujours frapper*. Het is ook een proces van bewustwording. Dat kost tijd. De domoren die nog maar kort geleden in Amsterdam de eilanden Kattenburg en Wittenburg hebben kaalgeslagen, moeten nu toegeven dat zij een kapitale blunder hebben begaan. Toen Uilenburg werd gesloopt, het eerste grote saneringsplan van de Amsterdamse Woningdienst aan het begin van de twintigste eeuw, sprak men nog geheel verblind door het geloof in de toekomst van 'krotopruiming'. Het ging om eeuwenoude huizen, die nu op de monumentenlijst zouden staan, met een WOZ waarde van vele tonnen. Toch leert de geschiedenis van de monumentenzorg, in de breedste zin van het woord, de wetgeving, de restauratiepraktijk en het maatschappelijk debat, dat de historische stad en het karakteristieke Nederlandse cultuurlandschap op termijn zullen zegevieran, er is onmiskenbaar sprake van een traag maar gestaag voortschrijdend inzicht.

In de geschiedenis van de monumentenzorg markeert de Monumentenwet het moment waarop de brede maatschappelijke betekenis van het erfgoed duidelijk begon te worden. Door de vele woonhuizen die op de monumentenlijst werden geplaatst, verschoof het werkterrein naar de historische stadskernen. Monumentenzorg werd ook een stedenbouwkundig probleem. Tegelijkertijd maakte de wet het noodzakelijk om het gevoerde overheidsbeleid en de kosten daarvan uit te leggen aan het Nederlandse volk. Wat ooit een hobby was van een zeer select gezelschap ging deel uitmaken van het openbaar debat in een

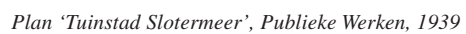

Weesperstraat 3-59, studentenflat, Herman Hertzberger, 1966, gemeentelijk monument

democratisch bestel. Dat heeft de zaak waarvoor jonkheer Victor de Stuers in 1873 zijn befaamde klarenstoot gaf geen kwaad gedaan. Mede omdat de Nederlandse burger kritischer en mondiger werd, kreeg men ook steeds meer oog voor de eigen leefomgeving als 'patrimonium', hoe bescheiden ook. Het verzet tegen vernielzuchtig overheidsbeleid groeide en de wet bood mogelijkheden om daadwerkelijk in actie te komen. Het is natuurlijk toeval dat het wereldberoemde boek van Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities*, net als onze Monumentenwet dateert uit 1961, maar er zijn wel wonderlijke parallellen.

Noten

- ¹ E. Gombrich, *In Search of Cultural History: The Philip Maurice Deneke Lecture 1967*, London 1969.
- ² T. Koot, *Help! Ze verpesten ons land*, Naarden 1973.
- ³ L. Walker, 'The Greatest Century: Pevsner, Victorian Architecture and the lay public', in: P. Draper (red.), *Reassessing Nikolaus Pevsner*, London/Burlington (USA) 2004, 129-147.
- ⁴ H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972.
- ⁵ S. Giedion, *Space, Time and Architecture. The Growth of a new tradition*, Cambridge Mass. 1941.
- ⁶ Zie bijvoorbeeld R. Blijdenstijn, 'Van elitaire architectuurgeschiedenis tot laagdrempelige omgevingszorg', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 4, 130-134.
- ⁷ R. Florida, *The Rise of the Creative Class*, New York 2002. R. Florida, *Cities and the Creative Class*, New York 2004.
- ⁸ J. Tellinga, *De Grote Verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken*, Rotterdam 2004.
- ⁹ H. Hellinga, *Onrust in park en stad. Stedelijke vernieuwing in de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden*, Amsterdam 2005.
- ¹⁰ Jaarboek Cuypersgenootschap 2001. 'De organische woonwijk in open bebouwing'. IJkpunt Slotermeer.
- ¹¹ V. van Rossem, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, Rotterdam 1993.
- ¹² W. Nerdinger e.a. (red.), *Bruno Taut 1880-1938. Architekt zwischen Tradition und Avantgarde*, München 2001.

PUBLICATIES

Jan Molema en Suzy Leemans, **Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft**, Jap Sam Books, Heijningen 2010, 368 p., ill. in zwartwit, ISBN 978 94 90322 17 5, € 38,50

De titel van dit boek doet, door de suggestie van een moralistisch contrast, vermoeden dat een uitgemergelde koe uit de sloot wordt gesjord. Dat vermoeden wordt bevestigd door de auteurs die als uitgangspunt nemen dat modernisten betere mensen zijn, de juiste idealen en doelen koesteren en het gelijk aan hun zijde hebben. In hun speurtocht naar de heilige graal is de wereld om hen heen vijandig. Formulerend vanuit een dergelijk denkpatroon stond voor Jan Molema en Suzy Leemans kennelijk bij voorbaat vast dat architect Jan Albarda en zijn Delftse medestudenten en geestverwanten een plaats in het Nederlandse Modernisme verdienen. Hun boek moet Albarda cum suis alsnog die plaats bezorgen. Om het publiek van de betekenis van zo'n onbekende architectengroep te overtuigen, worden alle registers opengetrokken. Dat leidt ertoe dat hun modernistische opvattingen, teksten en ontwerpen worden afgezet tegen een gitzwarte achtergrond, namelijk de Faculteit Bouwkunde van de Technische Hogeschool in Delft, die overbevolkt was met professoren die oudbakken onderwijs aanboden. Retorisch lijkt zo'n contrast slim, maar in historisch onderzoek is die karikaturale koe al dertig jaar geleden in de sloot gesmeten. Bovendien gaat de betooglijn, waarin weinig consistentie te ontdekken valt en veel wordt weggelaten wat het door de auteurs gewenste beeld verstoort, van hot naar her. De retoriek onderdrukt de logica en de plausibiliteit van de argumentatie.

Strikt genomen wordt het 'modernistische' gehalte van Albarda en De Groep van Delft opgehangen aan één, door studenten georganiseerde (en door gefortuneerde vaders en suikerooms gefinancierde), driedaagse internationale Leergang in Delft in december 1930, waarvoor verschillende helden van de Moderne Beweging naar Delft afreisden, zoals Marcel Breuer, Le Corbusier, Walter Gropius, Siegfried Giedion, André Lucrat en Karl Moser. Ontegengesproken een prestatie van formaat; maar is dat overtuigend?

De licht verweerde en niet onverdienstelijke zoon van de vooraanstaande SDAP-politicus Johan Willem Albarda studeerde bouwkunde, en trad vervolgens in de late jaren dertig als tekenaar in dienst van het bureau van J.J.P. Oud ten tijde van het ontwerp van het BIM-gebouw. Typerend voor de pogingen om helden uit te vergroten is dat Molema en Leemans trachten te bewijzen dat Albarda veeleer medewerker van Oud was dan zijn tekenaar. Vlak voor de oorlog begon de jonge architect voor zichzelf en mislukte. Tenslotte vertrok hij in de jaren vijftig naar Canada, waar hij een wisselvallige carrière doormaakte. Illustratief is dat pas op pagina 150 van het boek het eerste gebouw van Albarda ter sprake komt. Wat er vervolgens aan eigen werk wordt afgebeeld, is bepaald geen avant-garde, eerder doorsnee.

En dan de 'Groep van Delft'. Ook al weten Molema en Leemans een architectonisch manifest op te dissen dat dateert uit ongeveer dezelfde tijd als de Leergang, toch slagen zij er niet in om te bewijzen dat er sprake is van een (kortstondige) studentengroepering. Onduidelijk blijft hoe lang de groep bestond, wie de leden waren, al voeren zij terecht drie kernleden op: Jan Albarda, Henk Brusse en Joost Boks, en of het manifest werd omgezet in exemplarische architectuur. Daarmee vervalt eigenlijk de bestaansreden van het boek.

De auteurs werken dit ruwe oordeel in de hand, doordat zij geen helder onderscheid maken tussen feiten en suggesties, speculatie en bewijs, ratio en hartstocht, hoofd- en bijzaken. Daarentegen is er wel een onberedeneerd onderscheid in goed en fout, vriend en vijand, modernisme en traditionalisme. Bijvoorbeeld: de karakterisering van het hooglerarenkorps van Bouwkunde in het Interbellum is niet alleen vooringenomen, maar ook beschamend respectloos. Deze miniportretjes van ontwerpers die de behoudende

omgeving personifiëren, zijn geschreven met een pen die diep in vitriool is gedoopt. Helaas worden de bijdragen aan het Delftse onderwijsprogramma, de publicaties en het oeuvre van deze architecten en civiel ingenieurs niet geanalyseerd, maar langs de morele meetlat gelegd. Ook Molema en Leemans zijn niet in staat om zelfs maar de naam van de belichaming van al dat kwaad, M.J. Granpré Molière, hoogleraar Architectuur in Delft van 1924-1948, correct te spellen. Deze vooringenomenheid en de manier waarop het bewijsmateriaal is geordend resulteren in een opeenstapeling van anekdotes, een oerwoud van *petites histoires* zonder dat al die incidenten in meer algemene structuren worden ingebed. We hebben daarom niet zozeer met een historische studie van doen, maar met een kroniek van the good, the bad and the ugly.

Maar toch: grote bewondering voor de uitvoerige literatuurstudie, het uitputtend archiefonderzoek en de talrijke interviews met kinderen en kleinkinderen van de hoofdrolspelers. Het boek bevat een uitzonderlijk rijke verzameling anekdotes, uitspraken en analyses die bouwstenen aandraagt voor een geschiedenis van niet zozeer het beeld van het Nederlandse Modernisme – want dat verhaal is overbekend en uitgebeend – maar eerst en vooral van de Delftse opleiding Bouwkunde als een milieu voor studenten en docenten in de jaren twintig en dertig. Zo treedt bijvoorbeeld Jan de Ranitz als persoon, als student en als planner naar voren. Hij voerde met de destijds al zeer succesvolle Dirk Roosenburg een bureau en werd later partner in de voortzetting van het beroemde bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Van hem was weinig tot niets bekend. In één van de vele zijpaden komt zijn bemoeienis met de locatie van het hoofdkwartier van de Verenigde Naties in New York ter sprake, inclusief de (onvermijdelijke) aanvaring met Le Corbusier, die door zijn ontwerp een onuitwisbaar stempel op deze stad had willen drukken. Zo komen we tal van studenten tegen die later een interessante carrière hebben opgebouwd. De auteurs hebben heel veel zaaigoed aangedragen, maar weinig geoogst.

Wanneer we het harde en het zachte oordeel over dit jarenlange onderzoek en het eindproduct verbinden, dan doemt het beeld op van een breed uitwaaiende preek voor eigen parochie.

Koos Bosma

Jan Jehee, **Tussen licht en licht. De ontwikkeling van de vensters, kozijnen, ramen en luiken**, Uitgeverij Waanders, Zwolle 2010, 176 p., ill. in kleur en zwartwit, ISBN 978 90 400 7785 2, € 24,95

Daar waar binnen en buiten elkaar vrijwel raken, bevindt zich vensterglas als een transparant gordijn dunne taai vloeistof dat een onbelemmerd zicht mogelijk maakt. Ieder gebouw vormt een beschuttende omhulling, maar creëert daardoor donkere ruimten waarin vensters de letterlijke lichtpunten vormen, zeker in een tijd toen kaarsen nog een mager alternatief boden en elektriciteit niet bestond. De glazen vliesgevel van onze tijd is het eindpunt van een lange ontwikkeling vanaf de vroege middeleeuwen. De interessante geschiedenis van de bouwkundige constructie tussen licht en lucht is het onderwerp van dit boek van Jan Jehee.

Vensters hebben geruime tijd de warme belangstelling genoten van monumentenzorgers en vooral van degenen met een bouwhistorische inslag. Jehee treedt met zijn publicatie in de voetsporen van het in 1971 verschenen boek *Vensters* van zijn oud-collega Herman Janse. Ook in Vlaanderen is het onderwerp niet onbelicht gebleven, gezien *Vensters in West-Vlaanderen* van Luc Devliegher en Miek Goossens uit 1980 en *Vensters: Zeven eeuwen techniek en esthetiek* uit 1993. Het onderwerp was vooral gerelateerd aan het werkveld van de restauratie, waar in die jaren reconstructie en herstel aan de orde van de dag waren. In de jaren zestig van de twintigste eeuw werden niet zelden negentiende-eeuwse vensters zonder blikken of blozen vervangen door reconstructies van oudere roedenvensters, die vervolgens smalend 'frietensnijders' genoemd werden.

Waar in veranderde tijden nog een kleine minderheid weet wat een frietensnijder eigenlijk is, verdween ook het onderwerp vensters naar de periferie van het steeds verder uitdijende veld van het culturele erfgoed, waar inmiddels ook immaterieel erfgoed een plaats heeft verworven. Daarom is het treffend dat 'vensters' inmiddels vooral in overdrachtelijke zin slaan op afzonderlijke vensters, lees hoofdstukken, binnen historische canons. In dit licht beschouwd biedt het boek van Jehee een verfrissende – en anticyclische – kijk op een 'materialistisch' onderwerp.

Uit het boek spreekt voor alles een groot enthousiasme. Het strekt verder dan het vroeger gebruikelijke eindpunt, het ontstaan van het T-venster rond 1900. Een wezenlijk bijdrage vormen de vele foto's van de soorten vensters, die voor het overgrote deel door de auteur zelf zijn gemaakt en als geheel een fraaie beeldkroniek vormen. Zoals het hoort, begint het boek met de behandeling van het belangrijkste ingrediënt, het glas en zijn ontwikkeling, waarna het constructieve aspect van het venster vanaf de vroege middeleeuwen aan de orde komt. Vervolgens worden eerst de venstertypen in steen en daarna in hout besproken, om halverwege het boek over te gaan in de ontwikkeling vanaf de zeventiende eeuw met kozijnen waarbij, in de negentiende eeuw aangeland, ook metalen vensters de revue passeren, om te eindigen met een hoofdstuk over 'het venster als blikvanger'.

De in de praktijk en bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geschoold auteur doet in het boek enkele rake observaties. Zo stelt hij dat met het woord 'venster' in eerste instantie de plank bedoeld werd die de muuropening afsloot, in de huidige betekenis overeenkomend met 'luik'. Hij verstaat onder een venster 'een geconstrueerde stenen licht- of luchtopening in een muur of gevel' (p. 20). Daarmee bedoelt hij de muuropening zelf. Op de ontlastingsconstructie die nodig is om de opening in muur of gevel mogelijk te maken, wordt helaas summier ingegaan. En dit terwijl in constructief opzicht de vensterbogen voor woonhuisvensters doorgaans niet breder dan ongeveer 1,20 meter konden worden. Deze maat is eeuwenlang bepalend voor de kenmerkende staande, rechthoekige vorm van het woonhuisvenster. Interessant is ook Jehees ruime behandeling van schuif- en glijramen, waaraan het baanbrekende artikel van de Zuid-Afrikaan H.J. Louw 'The Origin of the Sash-window' uit 1983 ten grondslag ligt. In de zeventiende eeuw werden ze in Engeland 'Dutch windows' en in Nederland 'Engelse schuifkozijnen' genoemd. Naar men nu aanneemt, zijn ze uiteindelijk als Engels importproduct door Willem III en zijn vrouw Mary Stuart in ons land populair gemaakt via hun paleizen en die van hun verwanten, zoals Het Loo, Amerongen en Zeist.

Een belangrijk probleem met vensters is dat ze vaak dermate gerestaureerd zijn dat er nog weinig materiele authenticiteit over is en op zijn best 'vormauthenticiteit' resteert. Niets blijkt immers zo veranderlijk als de vensters van een belangrijk gebouw. De reconstructies van de vensters van Slot Zeist en Paleis het Loo zijn exemplarisch (p. 67), om maar niet te spreken over het Paleis op de Dam. Authentieke vensters zijn inmiddels zeer schaars geworden en bevinden zich nog aan ondergeschikte delen van vergeten gebouwen; ze zijn daardoor weinig representatief. Daarom is het in feite onmogelijk op hoofdlijnen een ander verhaal te vertellen dan zoals in dit boek gepresenteerd, met een onontkoombare mengeling van min of meer authentieke vensters afgewisseld door producten van bij restauraties gemaakte reconstructiekeuzes.

Regionale karakteristieken, die zo bepalend zijn voor de premoderne bouwhistorie, hadden naar mijn mening wat beter uit de verf kunnen komen. De veelvuldige toepassing van smallere kloostervensters in Groningen is goed te verklaren uit het locale gebruik om met enkelvoudige balklagen te bouwen. Hierdoor is er minder tussenruimte tussen de balken, met smallere lichtopeningen tot gevolg. Ook de Zuid-Limburgse vensters met hun brede hardstenen vensteromlijstingen figureren zonder de nodige regionale nuancering in het algemene ontwikkelingsverhaal.

Misschien waren enkele kaartjes op hun plaats geweest, met daarop bijvoorbeeld de gebieden waar het gevelmetselwerk doorloopt tot de dagkanten en die daardoor een wezenlijk onderdeel van een kruisvenster vormen. Dit fenomeen, vooral in noorden en oosten van het land voorkomend, is wezen-

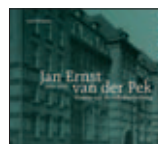
lijk anders dan de in het westen gebruikelijke wijze van construeren met een houten kruiskozijn. Tevens had aangegeven kunnen worden waar zich kruiskozijnen met een natuurstenen harnas bevinden en waar ze geheel in de natuurstenen gevel opgenomen zijn. Treffend is het voorbeeld van het stadshuis van Naarden uit 1601, met een houten kruiskozijn in de zijgevel en een natuurstenen kruiskozijn in de voorgevel (p. 52). Jehee beperkt zich helaas tot deze constatering en benut de gelegenheid niet om iets meer te zeggen over bouwvorm en status, over gewone versus bewust rijkere toepassingen.

Geen enkel boek is geheel zonder kleine foutjes: waar op p. 95 Plompetorengracht staat, had Drift moeten staan, en terwijl de tekst op p. 108 van loden contragewichten spreekt, toont de foto gietijzeren gewichten. Als geheel zijn de noten naar mijn mening aan de overvloedige kant en had de consistentie van de literatuurverwijzingen meer redactionele verzorging verdiend. Maar de enthousiaste persoonlijke zoektocht die dit boek vooral is, maakt deze schoonheidsfoutjes meer dan goed.

In zekere zin lijkt bij eerste beschouwing de zwakte van het boek dat het vooral een caleidoscopisch beeld presenteert van de ontwikkeling van het venster van de vroege middeleeuwen tot ver in de twintigste eeuw. Daarmee toont het een bonte aaneenschakeling van veel korte beschrijvingen van fenomenen met nog meer voorbeelden, en veel minder verbanden en verklaringen. Toch kan uiteindelijk – alles afwegend – niet anders geconstateerd worden dat het boek juist ook zijn waarde heeft als caleidoscopisch beeld. Een 'materialistisch' onderwerp als vensters blijkt zich in deze vorm namelijk niet te lenen voor brede verklarende bespiegelingen over grote maatschappelijke of cultuurhistorische ontwikkelingen of trendsettende persoonlijkheden, en evenmin voor veel theorievorming.

Als overzicht voldoet het boek aan de toenemende vraag vanuit het vakgebied van de bouwhistorie naar samenbindende studies. Binnen dit soort overkoepelende studies blijken twee stromingen te bestaan. De ene resulteert vooral in boeken met het karakter van een vademecum vol hapklare brokken informatie, een veredelde database, het liefst met veel lijstjes en tabellen. In de andere categorie staat de historische ontwikkeling meer centraal. *Tussen licht en licht* neigt naar de laatste categorie, zij het dat, zoals gezegd, de cultuurhistorische kant waar mogelijk wat sterker uit de verf had mogen komen.

Ronald Stenvert

Carol Schade, **Jan Ernst van der Pek 1865-1919. Pionier van de volkshuisvesting**, Stichting BONAS, Rotterdam 2010, 184 p., ill. in zwartwit, ISBN 978 90 76643 37 3, € 29,50

De kracht en de verdienste van de gestaag groeiende BONAS-reeks (Biografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedebouwkundigen) is de aandacht voor architecten die – al dan niet terecht – slechts een marginale rol spelen in de overzichtswerken van de Nederlandse bouwkunst van de afgelopen tweehonderd jaar. Toen in 1994 werd gestart met de serie, koos de redactie voor een onhandig en klein formaat, met afbeeldingen niet groter dan een postzegel. Deze opmaak, ongetwijfeld gedictieerd door een bescheiden budget, deed weinig recht aan de behandelde architecten, onder wie Dolf van Gendt, Harry Elte en Philip Anne Warners. Dat werd ook onderkend door de stichting die de boeken uitgeeft. Met de komst van een nieuwe hoofdredacteur in 2008 onderging de reeks een gedaanteverandering. Sindsdien worden de delen op royaal formaat gepubliceerd en in een vernieuwde vormgeving, wat een verademing is in vergelijking met de eerdere uitgaven. Een van de eerste delen in de vernieuwde reeks is gewijd aan Jan Ernst van der Pek (1865-1919). Deze Amsterdamse architect maakte zich verdienstelijk op het gebied van de sociale woningbouw en ontwierp aan het begin van de twintigste eeuw grote woonblokken voor verscheidene corporaties die dankzij de Woningwet van 1901 waren opgericht. De Woningwet voorzag in overheidssubsidie voor woningbouwverenigingen die zonder winstoogmerk opereerden. Deze op idealistische leest geschoeide verenigingen lieten blok-

ken realiseren, ontworpen door architecten van naam, onder wie de nu enigszins in de vergetelheid geraakte Van der Pek. Voor Carol Schade, de auteur van het boek, is de volkshuisvesting bekend terrein; hij schreef in 1981 de publicatie *Woningbouw voor arbeiders in het negentiende-eeuwse Amsterdam*, dat afsluit met de Woningwet. Met zijn studie over Van der Pek pakte de auteur de draad van het eerdere boek weer op.

In de dertig jaar die ligt tussen beide publicaties is veel veranderd. *Woningbouw voor arbeiders* verscheen in een tijdvak dat de sociaal-maatschappelijke benadering van de architectuurgeschiedenis hoogtij vierde, vooral in progressieve kringen. Op de universiteiten werden werkgroepen met als thema 'kunstgeschiedenis en marxisme' georganiseerd. Deze benaderingswijze was onmiskenbaar gevoeld door de actualiteit; de volkshuisvesting stond hoog op de politieke agenda. Schades *Woningbouw voor arbeiders* was echter niet bedoeld als een historische onderbouwing om een eigentijds beleid te legitimeren. Het boek is bovenal een uitstekende architectuurhistorische studie en vormt een van de eerste diepgravende onderzoeken naar de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland. Door het beperken van de aandacht tot één architect is het recente boek van Schade op een andere leest geschoeid. De auteur was hiertoe door de omstandigheden gedwongen. Ten eerste door het verschijnen van *Amsterdam, het Mekka van de volkshuisvesting* van Vladimir Stissi in 2007. Dit boek is het standaardwerk op het gebied van de vroeg twintigste-eeuwse sociale woningbouw in Amsterdam, zoals *Woningbouw voor arbeiders* deze rol vervult voor de negentiende eeuw. Het had weinig zin om het gedegen onderzoek van Stissi nog eens over te doen. Ten tweede omdat de studie moest passen in de monografische aanpak van de BONAS-boeken. De opzet van de publicatie over Van der Pek is volgens het stramien van deze reeks: de hoofdmoot is een overzicht van het oeuvre van de architect in kwestie, voorafgegaan door een inleidend essay. In de voorafgaande delen waren de essays wisselend van kwaliteit en vaak te beknopt. De behandelde architecten hebben over het algemeen een veelomvattend en veelzijdig oeuvre nagelaten, dat moeilijk in een inleidend betoog valt (samen) te vatten. Het voordeel van de hoofdpersoon van deze studie is dat zijn loopbaan in het teken stond van de sociale woningbouw, zodat een coherent verhaal gepresenteerd kon worden. Bovendien is Van der Peks oeuvre niet zeer omvangrijk, waardoor het catalogusdeel beperkt is gebleven en er dus veel pagina's overbleven voor het inleidende essay.

Schade heeft gekozen voor een chronologische opzet. Na aandacht geschonken te hebben aan zijn opleiding, behandelt hij Van der Peks eerste grote opdracht: het woningbouwproject aan de Lindengracht en Goudsbloemstraat in de Jordaan (1894-1896), dat een cruciale plaats inneemt in de geschiedenis van de sociale woningbouw in de hoofdstad. De totstandkoming van dit complex, waarvoor een dichtbevolkt en slecht onderhouden huizenblok werd aangekocht en gesloopt, onderstreepte volgens de woningbouwhervormers de noodzaak om tot onteigening over te gaan. Het was de Woningwet van 1901 die gemeenten hiervoor de bevoegdheden gaf. Schade beperkt zich echter niet tot het aanduiden van het historische belang van het blok in de Jordaan; hij behandelt ook de plattegronden en de vormgeving ervan. Onder invloed van zijn vriend en collega Berlage streefde Van der Pek naar een sprekend silhouet voor het gebouw. Verder trachtte hij de scheiding tussen kunst en ambacht op te heffen door handwerkslieden een wezenlijke inbreng in de afwerking en detaillering van het gebouw te geven. In dit opzicht was Van der Pek onmiskenbaar schatplichtig aan de Arts and Crafts-beweging in Engeland.

Nadat de Woningwet van kracht was geworden, kwam de carrière van Van der Pek op stoom. Hij kreeg opdrachten van verschillende woningbouwcorporaties, met name Rochdale en het Amsterdamsch Bouwfonds. Net als in het geval van het complex aan de Lindengracht trachtte hij met beperkte financiële middelen een fraai uiterlijk te realiseren. Door de wijze van detaillering onderscheiden Van der Peks gebouwen zich van de typische woningbouw uit die tijd, maar ook van de nogal schrale sociale woningbouw uit de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw in de Kinkerbuurt en de Indische buurt. Terecht gaat Schade diep in op deze vroege voorbeelden van Woningwetarchitectuur. De auteur geeft uitmuntende analyses van de

vormgeving van de gebouwen en de plattegronden. Hij trekt profijt van zijn brede kennis van de sociale woningbouw uit die tijd, door aan te geven dat Van der Pek op het gebied van plattegronden geen groot vernieuwer was. Toch waren de plattegronden altijd weloordacht, rekening houdend met de brandveiligheid en de privacy van de bewoners. Hoewel het boek allesbehalve een hagiografie is, concludeert de auteur terecht dat er 'geen architect van zijn generatie (is) geweest die de volkshuisvesting in al zijn aspecten zo toegewijd bestudeerd heeft'.

Het maatschappelijk engagement van Van der Pek en de bevolgen bestuurders van de woningbouwverenigingen komt in het boek goed naar voren. De architect en zijn principalen streefden naar goede, aangename en bovenal betaalbare woningen, niet alleen door architectonische middelen, maar ook door het benoemen van woningopzichters, die zorgden voor een zorgvuldige selectie van de bewoners en het toezicht erop. Een pionier op dit vlak was Louise Went, met wie de architect in 1903 in het huwelijk trad. Het idealisme en de bevolgenheid van de woningbouwverenigingen kunnen worden geïllustreerd aan de hand van initiatieven van Rochdale. Deze corporatie realiseerde in 1909 de allereerste woningwetwoningen in Amsterdam, naar ontwerp van Van der Pek. Rochdale was – terecht – zo trots op dit wapenfeit, dat de vereniging 25 jaar later het Concertgebouw afhuurde voor een muzikale feestavond. Met dit soort initiatieven probeerden de bestuurders van de corporatie kunst ook toegankelijk te maken voor de arbeidende klasse. Rochdale bestaat nog steeds, maar van de culturele aspiraties is weinig over. Het is, zeker na lezing van Schades boek, schrijnend te zien dat deze corporatie de laatste tijd in het nieuws is door wanbeleid, verwaarlozing van het woningbestand, zelfverrijking door de bestuurders en justitiële onderzoeken naar hun handel en wandel.

Afgezien van de sociale woningbouw behandelt Schade in zijn boek nog andere thema's. Zo wordt ingegaan op de stedenbouwkundige plannen die Van der Pek aan het eind van zijn carrière maakte. Deze voegen zich – als slothoofdstuk – mooi in de opzet het boek, te meer omdat de uitbreidingsplannen Buikslooterham in Amsterdam-Noord (1916-1923) en Dordrecht-Zuid (1916-1920) arbeidersbuurten betrof. Alleen de wijk in Amsterdam is volgens zijn plannen uitgevoerd. Direct na het overlijden van de architect in 1919 zijn een plein en de hoofdstraat naar hem vernoemd, later is de hele buurt zijn naam gaan dragen.

Het derde thema, Van der Peks opvattingen over architectuur, komt minder goed uit de verf. Dat komt doordat zijn denkbeelden nogal abstract en doorgaans weinig origineel zijn, zoals bij meer tijdgenoten het geval is. Ze hebben bovendien niet veel met het hoofdthema in het boek te maken en missen daardoor een kader. Het lijkt erop dat de auteur niet goed met Van der Peks architectuurtheorie uit de voeten kon. Hij behandelt in de paragraaf over het tehuis voor ongehuwde arbeiders aan de Amsterdamse Marnixstraat (1915-1919), een van zijn belangrijkste scheppingen, tevens filosofische bespiegelingen van de architect uit dezelfde tijd, die verder geen directe relatie met het tehuis hebben. Er zijn echter ook artikelen van zijn hand die in directer verband staan met de rode draad in het boek. Een interessant voorbeeld is een stuk over stedenschennis, getiteld 'Urbs antiqua ruit' ('de oude stad stort in') uit 1900. Hierin maakte de architect zich onder meer ongerust over de uitwerking van de onteigeningswet, die met de Woningwet tot stand zou komen: 'De angst slaat hem om het hart, als hij nagaat hoe de woningwet, die een onteigening par zone zal mogelijk maken, door de wijze waarop ze zal toegepast worden, de verploeting par zone zal in de hand werken (...) Arm Oud Amsterdam.' Van der Pek ontpopt zich in het artikel als een liefhebber van de oude, schilderachtige architectuur waar de hoofdstad zo rijk aan is. Deze voorliefde komt ook tot uiting in de tekeningen en foto's die Van der Pek maakte van de historische bebouwing die moest wijken voor het door hemzelf ontworpen complex aan de Lindengracht in de Jordaan. Uit deze afbeeldingen en het artikel over stedenschennis kan de gevolgtrekking worden gemaakt dat het Jordaanblok hem een dubbel gevoel bezorgde: tevredenheid vanwege de verbeterde leefomstandigheden en het genoegen dat een architect beleeft aan de realisatie van een gebouw, maar ook een gevoel van weemoed vanwege het verdwijnen van een stuk historisch

Amsterdam. Bij zijn opvolgers was weinig over van deze verknochtheid aan de oude stad. Mede dankzij de onteigeningswet is vanaf het begin van de twintigste eeuw zo'n beetje de hele oostelijke binnenstad van Amsterdam weggevaagd.

Binnen de beperkingen van de door BONAS opgelegde monografische aanpak weet de auteur een rijk beeld op te roepen. Er worden dwarsverbanden gelegd, dankzij Schades brede kennis van de sociale woningbouw. De auteur kan slechts worden betrappt op enkele slordigheden, zoals schrijffouten in de citaten. Verder is het jammer dat er voor het rijk geïllustreerde boek een tekort aan afbeeldingenmateriaal was. Dezelfde foto's komen zowel in het essay als in het catalogusdeel voor, soms met een nagenoeg identiek onderschrift. Uiteraard zijn dit maar minieme kritiekpunten. Schades voorbeeldige studie vormt een van de hoogtepunten uit de BONAS-reeks en zou als norm moeten dienen voor de toekomstige delen.

Coert Peter Krabbe

KNOB

In memoriam Cees Goekoop

Op 26 september 2011 overleed op 77-jarige leeftijd Cees Goekoop, oud-burgemeester van Leiden en voorzitter van onze Bond van 1987 tot 1992. Cees Goekoop was aanvankelijk advocaat, later werd hij hoofd Juridische zaken van Schiphol, en vervolgens wethouder voor de VVD in Amsterdam, waar hij naast luchthavenaangelegenheden onder andere ook monumentenzorg in zijn portefeuille had. Monumentenzorg had zijn voorliefde. Die liefde verdween niet toen hij in 1980 burgemeester van Leiden werd, maar zijn bemoeienis met de monumentenzorg was aanvankelijk beperkt. Leiden had in die periode een echte wethouderscultuur, waarbinnen de burgemeester zich slechts met zijn wettelijke taken mocht bezighouden. Bovendien had Leiden in die periode een links college, waarin de VVD-burgemeester niet meer dan gedoogd werd. Maar na een aantal jaren kreeg Cees Goekoop op dit beleidsterrein meer armslag. Daarbij kwam dat hij het uitstekend kon vinden met de toenmalige hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Jan Jesserun. Verder werd hij bij zijn aantreden qualitate qua voorzitter van de stichting Pieterskerk, die in 1974 was opgericht toen de Hervormde Gemeente de last van die kerk niet meer kon dragen en het gebouw wilde afstoten. Gemeente en universiteit sprongen in om de kerk voor verder verval en de ondergang te behoeden. Cees maakte de laatste jaren van de restauratie van 1976 tot 1984 mee en was een meester in het vergaren van de broodnodige gelden van de overheid en daarbuiten. Hij heeft zich met name ingezet voor de restauratie van het Hagerbeerorgel en daarmee samenhangend met de aankoop, plaatsing en restauratie van het Engelse Thomas Hill-orgel.

Ondertussen speelde hij op de achtergrond een buitengewoon actieve rol in de Leidse monumentenzorg en lukte het mede dankzij hem om museum Naturalis naar Leiden te halen en gedeeltelijk onder te brengen in het gerestaureerde Pesthuis. Omdat Cees Goekoop zich in Leiden maar in beperkte mate kon profileren in de monumentenzorg, lag het voor de hand dat hij zijn vleugels landelijk zou uitslaan. En zo werd hij van 1987 tot 1992 voorzitter van de KNOB. Onderwijl vormde hij een klankbord voor Jan Jesserun, waar het ging om het vastleggen van de hoofdlijnen van de decentralisatie van de monumentenzorg, die in de monumentenwet van 1988 voor het eerst zijn beslag kreeg. Cees verloor bij dit alles het belang van Leiden niet uit het oog. Hij haalde een keur aan studiedagen, congressen en symposia naar de stad, waar hij zich altijd een uitstekende gastheer toonde. Zo ging de winterexcursie van de Bond in 1992 naar Leiden, waar met name de Lokhorstkerk, het Gravensteen en

het museum Boerhave werden bezocht. Maar ook speelde hij het klaar om het congres ter opening van het eeuwfeest van de Bond, op 15 oktober 1998, in Leiden in de Stadsgehoorzaal te laten plaatsvinden waarna de bijbehorende eeuwfeesttentoonstelling, die door het gehele land zou gaan, door hem werd geopend in het Waaggebouw.

Cees was een joviaal man en Bourgondiër. Met hem was er *never a dull moment*, ook tijdens zijn voorzitterschap van ledenvergaderingen en de studiedagen van de KNOB. Toen hij op 15 februari 1992 aftrad maakte hij zich grote zorgen over de monumentenzorg. Naar zijn oordeel stond de cultuursector toen zwaar onder druk. Weliswaar was er een deltaplan voor de monumentenzorg opgesteld, maar ondertussen werden de bijdragen voor de stadsvernieuwing ingetrokken, net als de subsidie voor de restauraties van kerken. Het standpunt, dat Nederland al geheel gerestaureerd zou zijn, deelde hij niet. Eerder worden monumenten overwoekerd door nieuwbouw, zo zei hij. Tegen die bedreigingen zou moeten worden opgetreden en daarvoor was een taak voor de KNOB weggelegd. Met Cees Goekoop is een belangrijke pleitbezorger voor de monumentenzorg weggevallen en een zeer betrokken voorzitter van de KNOB.

W.M.N.Eggenkamp, voorzitter

Verslag studiedag Vijftig jaar Monumentenwet

In een uitverkochte zaal van Weeshuis Utopa in Leiden, vierden de aanwezigen op 9 december 2011 het vijftigjarig jubileum van de Monumentenwet in Nederland. De studiedag was een gezamenlijk initiatief van de KNOB, de sectie RMIT van de TU Delft en de Gemeente Leiden. Wim Eggenkamp opende de dag met een historische terugblik op de ontwikkelingen, de creatie en de invloed van de wetgeving. In de loop van het programma kwamen de evaluatie van de wet en een blik op de toekomst aan de orde. Een ontvangst in de gerestaureerde raadzaal van het stadhuis van Leiden door burgemeester Henri Lenferink vormde de afronding van een geslaagde studiedag. Een korte terugblik.

Jan-Jaap de Haan, wethouder Cultuur van de Gemeente Leiden verwelkomde de aanwezigen met een kort inzicht in het gemeentelijk monumentenbeleid en de activiteiten rondom 'Vijftig jaar monumentenstad Leiden'. Vervolgens startte Geert Medema het lezingenprogramma met een historisch overzicht van het ontstaan van de behoefte aan een wettelijke bescherming van monumenten, tot aan de nieuwe wetgeving en de daaropvolgende aanpassingen. Vanaf de oprichting in 1899, vormde de Nederlandse Oudheidkundige Bond een lobbyende partij voor wettelijke regelgeving. Na het inwerking treden van de wetgeving in 1961, bleef de KNOB samen met andere erfgoedorganisaties de wet toetsen aan de praktijk. Nu, vijftig jaar later, blijft de behoefte bestaan aan een evaluatie en beschouwing van de vernieuwde Monumentenwet. Medema roept op om dit onder te brengen bij een onafhankelijke partij.

Marieke Kuipers vervolgde het programma met een lezing over de culturele grondslagen van de Monumentenwet. Vergeten belangenbehartigers van het Nederlands erfgoed, zoals Johan Willem Frederiks, Henri Polak en Generaal Winkelman passeerden de revue. De juridische haalbaarheid van een wet was natuurlijk een belangrijke voorwaarde, maar de bestuurlijke structuur die hieraan verbonden was, vormde een obstakel. Net als de vraag of in de regelgeving onteigening moest worden opgenomen, als het algemeen belang wordt geschaad door de eigenaar. De wet werd vastgesteld op 22 juni 1961. Kuipers verbond aan haar betoog ook de nieuwe ontwikkelingen na de inwerkingtreding. Vijftig jaar als ijkpunt voor de monumentwaardigheid van een object wordt als criterium losgelaten met ingang van 2012. Ook andere criteria worden tegen het licht gehouden, zoals 'schoonheid', 'betekenis voor de wetenschap' en 'cultuurhistorische waarden'. Bij interpretatie blijkt de betekenis niet altijd eenduidig te zijn en vatbaar voor discussie. Discussie zal er altijd zijn omdat de waardering voor monumenten nu eenmaal tijdgeboden is, maar die toont ook aan dat erfgoed leeft in de maatschappij en in de wetenschap.

De historische waardekaarten van Leiden werden besproken door Esther Starkenburg. Aan de hand van kaarten die de gemeente Leiden in de loop der jaren heeft gemaakt voor cityplanning en stadsgezichten, benoemde zij het proces van collectief herinneren en vergeten. De waardekaarten maken namelijk niet alleen een overzicht van objecten die volgens de maker behouden moeten blijven, maar ook van objecten die onbelangrijk zijn of zelfs storend. Vooral de laatste categorie leverde een sloopbeleid op, waardoor wij deze objecten nu zijn vergeten. Erger nog, herwaardering is hier niet meer van toepassing.

‘De burger staat centraal’, was de kern van de bijdrage van Karel Loeff, directeur Bond Heemschut. De burger is immers de reden waarom de Monumentenwet is ingesteld. Niet alleen om hem te corrigeren en zeker niet om hem te dwarsbomen (ook al blijft dit een hardnekkig terugkerend argument om de wet af te schaffen). Nee, de wet zorgt ervoor dat de burger een mooie woonomgeving krijgt, dat zijn historie wordt behouden en dat hij begeleid wordt bij aanpassingen. Helaas denkt het huidige kabinet dat eenvoudig beter is, en dat afschaffing van alle wetgeving rondom ruimtelijke ordening daarbij helpt. België, als voorbeeld, is volgens de staatssecretaris echt niet lelijk. De met de afschaffing gepaard gaande wijzigingen in de regelgeving gaan zelfs voor de ambtenaren te snel, laat staan voor de burger. Wat de gebruikers en handhavers van de Monumentenwet vergeten is de communicatie en het benoemen van de positieve effecten van deze wet en de bestuursorganen die daarbij behoren. Gebruik het blauw-witte schildje als herkenningsymbool voor de burger. Zie het embleem als een beloning en waardering voor zijn pand. Maar gebruik ook strengere handhaving. Want de wet kent één overduidelijke makke, er is geen strafmaatregel verbonden aan het overtreden van de Monumentenwet.

Archeologische vondsten kunnen volgens Catherine Visser goed opgenomen worden in de planologische ontwikkeling. Door de nieuwe Europese regelgeving, vastgelegd in het charter van Valletta, beter bekend als het Verdrag van Malta, wordt elke verstoorder verplicht om archeologisch onderzoek te verrichten, of in ieder geval te betalen. De regelgeving heeft een positief effect voor de archeologische vondsten. Maar de wetgeving heeft ook een onbedoeld negatief effect, namelijk dat het publiek vaak geen beeld meer heeft bij archeologische vondsten, omdat ze in situ, goed beschermd diep onder de grond, nauwelijks nog daadwerkelijk zichtbaar zijn. Visser toont wel enkele voorbeelden, waarbij archeologische vondsten, zelfs als wordt vermoed dat deze in de grond aanwezig zijn, worden opgenomen in het ruimtelijk plan, bijvoorbeeld door aanpassingen in het stratenpatroon, of door kunstobjecten in het landschap neer te leggen. De archeologische wetgeving heeft dan soms tot gevolg dat cultuur- of landschapshistorische aspecten, bij gebrek aan bescherming en regelgeving, moeten wijken voor deze archeologische sporen.

Tegenwoordig worden landschappen vooral met een ecologische blik aanschouwd. ‘En vooral gericht op de kleine onderdelen, de planten en de reptielen die zich in dit landschap ophouden’. Volgens Wim Denslagen, die sprak aan de hand van zijn boek *Beemden en bouwlanden*. Het verdwijnende boerenlandschap (2011), is dit een gemiste kans om het cultuurhistorische element van het landschap voor het voetlicht te brengen. Denslagen betoogde dat vooral de stedeling voorbij gaat aan de bijzondere waarden van het Nederlandse cultuurlandschap. Niet de ecologische blik, die volgens hem bij de stedeling behoort, maar juist de cultuurhistorische blik is noodzakelijk om te begrijpen dat het boerenlandschap met de uitgestrekte weilanden en kavelindeling typisch Nederlands is. Maar de productieruimte die het Nederlandse cultuurlandschap is, is precies wat wordt bestreden door de ecooloog. Denslagen pleit voor een terugkeer naar het historische landschap, waar de koeien en varkens weer in de weide lopen, en de boer wordt erkend als bewaker van de landschapshistorie.

De bedenkers en initiatiefnemers van de Monumentenwet, waren hun tijd ver vooruit, volgens Paul Meurs, hoogleraar Transformatie bij RMIT.

Anno 2011 is de ruimtelijke ordening op gelijke voet gekomen met het beschermen van ons cultureel erfgoed. Meurs doelde vooral op de erkenning van ensembles in de Monumentenwet en tegenwoordig ook in de ruimtelijke ordening. De ensemblewaarden van een gebied zeggen vaak veel meer over een ontwerp, dan de individuele monumenten binnen het terrein. In de jaren dat de Monumentenwet in werking is, zijn er 450 ensembles op rijksniveau tot monument verklaard. Deze beschermde gebieden geven ook een beeld van de verschillende gedachten en ideeën over de ensembles die leefden op het moment van erkenning. Meurs waarschuwt ervoor, dat de beleidsbrief rondom de nieuwe Monumentenwet en de ruimtelijke ordening, afstand neemt van deze bijzondere ensembles.

‘Wat zijn de kenmerken, wat moeten we beschermen en wat zijn de bedreigingen?’ Met deze drie vragen startte bouwhistoricus K. Steehouwer zijn lezing. Bouwhistorisch gezien, is een renovatie of restauratie desastreus voor het monumentale object. Juist de originele muren, vensters en constructies, vertellen het verhaal van het monument. De bouwwaren, de reparaties en de gebruikte methoden zijn voor restauraties en renovaties goed zichtbaar. Tot aan de twintigste eeuw was herbesteding en hergebruik van gebouwen en materialen de norm. Juist in de twintigste eeuw werd ‘nieuw’ de norm en werden er meer eisen gesteld aan gebouwen wat betreft techniek, hygiëne en de cultureel bepaalde schoonheid. Deze veranderende normen en waarden zorgden ervoor dat de kern van de monumentale objecten door restauratie en renovatie onzichtbaar werd. De belangrijkste vorm van behoud is documentatie, aldus Steehouwer. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zou zich moeten richten op het onderzoek en de kennisverbreding. De restauratiepraktijk zou dan kunnen worden ondergebracht bij de gemeenten en particuliere fondsen, als Nederlandse variant van The National Trust.

Van modernistisch architect naar modernistisch architect met liefde voor oude gebouwen. Dat lijkt te staan voor de verandering die Frits van Dongen heeft doorgemaakt tijdens zijn werk op het Tricot terrein in Winterswijk en de Philharmonie in Haarlem. Hij was bij de herbesteding van beide projecten betrokken als ontwerper. Van Dongen vertelt over de waarding die hij heeft gekregen voor de historische gebouwen en laat zijn uitgevoerde ontwerpen zien aan het publiek. Door inzicht in de gebruikte materialen, technieken en de geschiedenis van de gebouwen, heeft Van Dongen interesse gekregen voor restauratie en renovatie van historisch panden.

Het programma werd afgesloten met een korte maar krachtige discussie onder leiding van Marie-Thérèse van Thoor. Volgens Martijn Andela, hoofd Monumenten en Archeologie Gemeente Leiden, is het beschermde stadsgezicht een keurmerk voor de burger. Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed, Wim Eggenkamp, pleitte voor het vereenvoudigen en moderniseren van de huidige regels van de beschermde stadsgezichten. Rob Dettingmeijer zag in de nieuwe Natuurwet twee gevolgen voor het cultuurlandschap: een vlucht naar voren met een abstractere vorm van beschermen, en werken naar wensbeelden, waarbij de vroeger gecreëerde wensdromen naast nieuwe ideeën blijven bestaan. ‘De enige constante in het proces van de monumentzorg is de beweging van kansen en bedreigingen.’ Dat is wat Job Roos zijn bouwkundestudenten wil meegeven in de vijf jaar dat zij hun opleiding volgen. Als de studenten leren om zich op de kansen te concentreren, kweek je liefde, aandacht en betrokkenheid bij het vak.

ALV 2012 en studiemiddag Historisch Groen

De jaarlijkse Algemene Ledenvergadering vindt in 2012 plaats op 8 juni, en wordt gecombineerd met een studiemiddag over Richtlijnen voor Historisch Groen. Op de website van de KNOB vindt u nadere informatie over de voorgenomen studiedag en de ALV. Leden van de KNOB ontvangen zoals gebruikelijk een uitnodiging per email of per post.

SUMMARIES

‘And we may not even touch a hair of our kitchen maid’s head’. Advantages and disadvantages for owners of monuments and historic buildings

Geert Medema

When Dutch legislation on monuments and historic buildings was developed, the discussion was mainly determined by the question whether the importance of preservation of monuments and historic buildings was in proportion to the infringement of an individual owner’s exercise of his property rights such protection would imply. This discussion is still relevant. The legislator’s choice to focus on the owner in the recent modernisation of preservation of monuments and historic buildings is also part of it. This article describes the history of the development of the Monuments and Historic Buildings Act 1961 against the light of this continuing debate on the proportionality of the infringement. The (Royal) Netherlands Archaeological Association (NOB) played a prominent part in this history.

Since its foundation in 1899 the NOB, following the surrounding countries, argued the necessity of realizing legal protection of monuments and historic buildings. The first step towards – or of – institutionalized preservation of monuments and historic buildings was made in 1903 by means of a broadly arranged inventory of monumental buildings and objects. In 1907 the Association set up an expert committee to advise on a legal framework for the preservation of monuments and historic buildings. This legal instrument had to supplement the existing practice of subsidizing restoration. In 1910 the final report of the committee appeared with recommendations to the legislator. Among other things, they gave the advice to include owners’ liability for maintenance.

In spite of various announcements of a Monuments and Historic Buildings Act, successive cabinets kept shrinking from infringing on property rights, which they regarded as a practically absolute right. Consequently, imposing limitations was problematic and imposing obligations for owners of historic buildings (too) drastic. The aim to bring policy in line with religious communities and objections of interest groups from the notarial profession and mortgage lenders did not speed up the process either.

The war damage during the Second World War led to temporary measures for the protection of monuments and historic buildings. After the war these measures were extended several times and in the fifties a real Monuments and Historic Buildings Act was prepared. Initially, a liability for maintenance was still included, so as to be able to force reluctant owners to execute maintenance work, in the worst-case scenario. At the last moment the Articles in question were deleted after all, because the legislator considered this liability too large an infringement of property rights and hence irresponsible. Maintenance would only be stimulated by a subsidy programme. The KNOB stated that this implied that the Act had lost its force from the very start. Nevertheless, the chosen system of the Monuments and Historic Buildings Act 1961 was indeed in line with the advice of the Association in 1910. Fifty years’ experience with the Monuments and Historic Buildings Act did not put an end to the criticism of the supposed infringement of property rights and the subject still receives plenty of attention from the legislator.

Cultural foundations of the Monuments and Historic Buildings Act

Marieke Kuipers

In comparison with other European nations, the Netherlands was very late in introducing a Monuments and Historic Buildings Act. Not until 1961 did a definitive Act come into effect in order to protect ‘monuments of history

and art’ in peace time against undesired decline and defacement. The cultural foundations for this were laid much earlier, particularly in the nineteenth century, simultaneously with the forming of nations and the rise of new journals, organisations and scientific disciplines. This article examines how the definition of the concept of monument in the first Section of the Act was founded on the preceding debates and interpreted afterwards.

One of the three principal criteria is ‘beauty’. In relation to the concept of ‘art’ this has the advantage of appealing to both the classical *Bildung* values and the romantic fascination for ruins and visible traces of a distant past.

Another criterion is the ‘significance for scholarship’. In this context the advocates of protection of monuments and historic buildings active around 1910 chiefly had the humanities in mind. Especially because of their irreplaceable historical materiality monuments and historic buildings are of importance as sources of knowledge on living, working, building and development of taste in the course of time. Recently, designation of scientific value is limited to objects or buildings specifically constructed for the exercise of (exact) sciences, such as a laboratory or radio telescope.

The third criterion, ‘folkloric value’, relevant for e.g. bakehouses and other ‘small’ monuments, was cancelled when the old Act was replaced by the new one in 1988. Almost without being noticed it was substituted by the term ‘cultural-historical value’. This caused friction when assessing the ‘traces of the Second World War’: they are reminiscent of a culture of oppression and collaboration, not of civilization.

In the most recent amendment the minimum age of fifty years as a criterion was abandoned, but for the moment the Euromast in Rotterdam is the youngest protected monument.

Village and urban conservation areas. From image to contents

Frits Niemeijer

The instrument ‘village and urban conservation area’ has a history dating back to approximately 1900. In the first half of the twentieth century, for instance, protective regulations in the field of urban planning were already in effect on a municipal level and in the circles of the (Royal) Netherlands Archaeological Association (NOB) an initiative had already been taken for a Bill in which a vague provision in this field was included. It was not until 1961 that the village and urban conservation area was laid down in the first Monuments and Historic Buildings Act. The authority of designation as a village or urban conservation area then became the responsibility of the Government, but it had to be put into effect by the municipality concerned in so-called (protective) zoning plans. In practice, the demarcation of the area to be protected was often problematic and caused dilemmas about whether or not to include a certain area. In 1988 a new, still effective Monuments and Historic Buildings Act followed. The village and urban conservation area, so far considered ‘visual’ by many people, was also given structural and functional cultural-historical dimensions by this Act. The explanatory remarks on the designations have acquired a more profound character from around 1980 onwards and since that date they have also been accompanied by maps which could provide the initial impetus to ‘conservation through development’ instead of ‘conservation through maintaining the image’. Under both Acts a total of approximately 430 village and urban conservation areas have now been designated and some dozens more are yet to follow. However, the instrument, now 50 years’ old, is under discussion at the moment, because there is a preference for planning protection by the principal Dutch ministries involved, i.e. Education, Culture and Science (OCW), Economics, Agriculture and Innovation (ELI) and Infrastructure and Environment (IM). This may imply that the current designation programme will end and that the status of previously designated village and urban conservation areas will get undermined by backdoor methods. This might have the consequence that an established and accepted instrument is going to perish along with a concept that has not even taken shape adequately. Especially when further content

is given to such a new concept – but under the flag of the village and urban conservation area – a meaningful symbiosis might take place.

Green heritage: a newcomer to the preservation of monuments and historic buildings

Natascha Lensvelt

Garden landscaping is an age-old human activity that went through various styles and fashions. Around 1900 garden architect Leonard Springer (1855-1940), among others, pointed out the lack of knowledge on the garden art of the seventeenth and eighteenth centuries. Springer was a major promoter of the profession of garden designer and landscape architect. The increased appreciation of landscape architecture resulted in the assessment of parks and their designation as listed monument/green area. Initially, the attention was focused on the parks belonging to country estates, 540 of which are protected as complexes at present. Other categories of landscaping, such as cemeteries, villa gardens, city parks, landscaping around offices and factories, in residential districts and on defensive works, have not been thoroughly researched or listed. Consequently, there is no balanced representation of landscaping in the historic buildings register nor any meticulous description of such green areas. The forming of opinion on the way in which landscaping can be protected is in progress. Plants and shrubs, an essential part of landscape architecture, ... are in motion. The terminology required for developing a restoration philosophy with respect to green heritage can largely be derived from the terminology of the preservation of historic buildings and monuments. However, since plants and shrubs are alive and die, the contents of the notions will have to be reconsidered. At the moment the central role of the manager does not play a part yet in discussions and policy concerning the protection of listed green areas.

Obviously, the use of a park sets requirements to its layout. Although many city parks, for instance, still function more or less according to the original idea, the numbers of visitors have multiplied and events have also become more massive. Frequently the adjustments for this new use are only regarded as a design assignment when the park is seriously worn out and in need of restoration. At such a moment the status as listed monument/green area may help to increase the quality of the interventions.

Building-historical values maps. An area-oriented approach to building-historical heritage

Gabri van Tussenbroek, Ad van Drunen and Edwin Orsel

One of the spearheads of the modernisation of preservation of monuments and historic buildings (*MoMo*) is to have cultural history play a fully fledged role in spatial planning. The cultural-historical assessment is a very important aspect here and makes it possible to assess cultural-historical values early on in a spatial process. The building-historical values map is a strong instrument to define building-historical values. On the basis of inventories in Amsterdam, 's-Hertogenbosch, Leiden, Nijmegen and Utrecht experiences have been collected and bottlenecks ascertained, from which a standard approach has been developed for the realization of a building-historical values map.

The building-historical values map as developed by the convention of municipal building historians, starts from an area-oriented approach analysing both already protected and unprotected areas. The map is a product that is easy to make, which in the first instance is an important condition, especially for municipalities (still) lacking building-historical know-how. Subsequently, the building-historical values map provides possibilities for broadening and deepening policy on monuments and historic buildings. The map may serve as a set of instruments in granting *Wabo* (general provisions built environment Act) licences and as a means of selection in drawing up the municipal historic buildings register.

The first step is making a rough 'building-historical spot map'. On this map all built-up areas existing around 1830 according to the first land registry map are projected at a macro level on the most recent parcel map. The addresses and buildings database (*BAG* map) and the large-scale basic map (*GBK*) included in municipal geographical information systems (*GIS*) form a good starting point for this. Where the built-up areas of the past are overlapping those of today, a colouring is applied. Thus the area with possible hidden values will be indicated in its largest dimensions. During the second step the selected area is subjected to a building-historical inventory in order to examine whether there actually are indications of the existence of 'hidden values'. This desk research consists of studying digital aerial photographs and street-view photographs and checking the available building-historical data in property files, sometimes supplemented with a visit to a property. This is to result in the 'building-historical expectations map'. The third step consists of adding all listed buildings, listed buildings on the municipal historic buildings register, and unprotected, image-defining premises, so that the assessment of more recent cultural-historical values will also be mapped out.

Soon the new-style preservation of monuments and historic buildings will force the parties compiling and defining zoning plans to include cultural-historical values in their assessment of interests. The building-historical values map is a very practical tool for this and may give a strong impulse to an area-oriented assessment of cultural-historical heritage. As in most municipalities the historical building substance and the cultural-historical values have not been sufficiently mapped out yet – of some towns and villages hardly any knowledge exists about the historical values behind the facades – it is inevitable that the building-historical map will have to be a growth map, which is to grow step by step from expectations map towards values map, and which will gradually lead to adjustment and refinement.

Half a century Monuments and Historic Buildings Act: 1961-2011

Vincent van Rossem

The Dutch Monuments and Historic Buildings Act dates from 1961. Naturally, the Act was primarily intended to protect old buildings. In the first place the traditional heritage: churches, town gates, town halls and the houses of aristocrats. Soon architecture from a more recent past, the period 1850-1940, was also placed on the historic buildings register. The Act as an administrative instrument for the conservation of historic buildings was a great success. Consequently, the intentions of the legislator were fully complied with, but the Act had social side effects which may have been even more important, for the Monuments and Historic Buildings Act caused a national change of mentality. The importance of heritage has gradually become a matter of course in the Netherlands. For a long time it was common practice, even in public administration, to indicate historic buildings as 'old junk'. The many editions of the journal *Heemschut* give a clear picture of the battle that had to be waged for years on end in order to preserve at least some part of the many age-old city and village cores in the Netherlands. Notably the post-war decades were a dramatic period. Modernisation and renovation were the highest priorities among the municipal authorities. The Monuments and Historic Buildings Act formed a turning-point in this battle, though not overnight. The Act initiated a process of awareness that finally resulted in a very broad social basis for preservation of heritage.

These past years this development has even accelerated, whereby the still broader definition 'cultural history' is used more and more frequently. As the interest in the quality of the built environment was increasing, people were also becoming more aware of the fact that historic buildings and spatial structures highly contribute to the quality of life in town and countryside. Protection was possible by means of the instrument 'village and urban conservation area', but the Dutch citizen was also becoming more and more critical and assertive; people acquired an eye for their own living environment as a 'patrimony', however modest, and thus the administrative boundaries

of the Monuments and Historic Buildings Act were gradually getting in sight. Not every street profile can reasonably be protected. Post-war mass housing with the accompanying urban patterns is ill suited for protection by means of the Monuments and Historic Buildings Act. The appearance of the post-war residential districts is characterized by low-density building, the corresponding public greenery, and much repetition in architecture. The Amsterdam residential district Sloterveer, with 10,000 dwellings, is a typical example. It would not make sense to place all these dwellings on the historic buildings register, but it is just as pointless to preserve just one or a few 'museum dwellings'. The post-war residential districts form very large sets which should be 'protected' in a different way.

However, the question is how. At present the aim is to arrange a form of protection in the zoning plan, so by way of the Spatial Planning Act. The main issue is finding a balance between preservation of special modern townscapes and the necessity to modernize notably the frequently small and outdated rented houses. No one knows exactly how this should be done. A requirement is at any rate the willingness to conduct a dialogue. So far, the Dutch housing corporations have not shown any interest in the historical significance of post-war housing. In these circles the term 'old junk' is still unconcernedly used.

AUTEURS

Dr. mr. G.H. Medema is sinds 2007 secretaris in het bestuur van de KNOB en hij heeft dit artikel uit hoofde van die positie geschreven. In 2008 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht. Een bewerking van zijn proefschrift verscheen vorig jaar bij Vantilt Uitgeverij onder de titel *Achter de façade van de Hollandse stad: het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*. Hij werkte van 2008 tot 2010 als adviseur ruimtelijke kwaliteit bij Het Oversticht te Zwolle en is sinds 2010 als beleidsadviseur monumenten bij de gemeente Schiedam werkzaam.

Prof. dr. M.C. Kuipers is sinds 2008 hoogleraar Cultureel Erfgoed bij RMIT aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, na deze functie vanaf 2000 te hebben vervuld bij de Universiteit Maastricht aan de faculteit Maatschappij- en Cultuurwetenschappen. Daarnaast is zij sinds 1977 werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en zijn rechtsvoorgangers, tegenwoordig als senior-specialist Jongere Bouwkunst. Haar onderzoek is vooral gericht op de architectuur van de twintigste eeuw en de waarderingsgeschiedenis van het gebouwde erfgoed, mede in relatie tot selectie, bescherming en nieuwe interventies. Op dit gebied heeft zij vele publicaties op haar naam staan. Zij schreef het artikel in dit *Bulletin* geheel op persoonlijke titel.

Drs. A.F.J. Niemeijer is historisch-geograaf en werkt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij was onder meer betrokken bij de grote aanwijsprogramma's van vliegveld Deelen en de Nieuwe Hollandse Waterlinie als rijksmonumenten en verder doet hij onderzoek in het kader van het Werelderfgoed in Nederland. Hiernaast houdt hij zich bezig met historische aspecten van waterwegen. Eerder was hij onder andere werkzaam voor het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) in de provincie Zuid-Holland. Hij publiceert op uiteenlopende gebieden. Het artikel in dit *Bulletin* is op persoonlijke titel geschreven.

Drs. N.H. Lensvelt is sinds 2001 werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In 2006 behaalde zij het certificaat *Restauratie van Historische Tuinen en Parken* aan de Hogeschool Utrecht en ze initieerde in 2007 de kennisbijeenkomsten van het Platform Groen Erfgoed. Sinds 2010 werkt zij als Specialist tuinen en parken bij de RCE. Op dit moment is zij naast haar werk bezig met de afronding van de opleiding Landschapsinrichting aan de Hogeschool Van Hall-Larenstein in Velp.

Dr. G. van Tussenbroek, Dr. ir. A. van Drunen en Ir. E. Orsel zijn stedelijk bouwhistorici van respectievelijk Amsterdam, 's-Hertogenbosch en Leiden. Zij schreven dit artikel namens het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici, een gremium dat sinds 2003-2004 bestaat. Het heeft als doel het uitwisselen van praktische informatie over de bouwhistorie binnen gemeentelijk beleid.

Prof. dr. V.T. van Rossem studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht en Amsterdam en promoveerde in 1991 op het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (1934). Hij werkt sinds 1997 bij het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en werd in 2009 benoemd tot hoogleraar monumenten en stedenbouwkundige vraagstukken bij de Universiteit van Amsterdam.

KIJLSTRA - BROUWER

bureau voor architectuur en restauratie bna

Restauratie Interieur Protestantse Kerk te Baaium

WWW.KIJLSTRABROUWER.NL

BEETSTERZWAAG, hoofdstraat 44 9244 CN, tel. 0512-38 26 60

